

ШАНСИ ТА РИЗИКИ ДЛЯ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ ПІСЛЯ ВИБОРІВ 2019 року

Анатолій Єрмоленко

Соціальні технології як загроза демократії

Склалась гарна традиція проводити спільні заходи двох інститутів НАН України: Інституту соціології та нашого інституту, а також наукових часописів «Філософська думка» та «Соціологія: теорія, методи, маркетинг». До того ж наш сьогоднішній круглий стіл присвячено темі «Шанси і ризики для демократії в Україні після виборів 2019 року». Що може бути нагальнішим від цієї теми, адже демократія в Україні вкотре переживає кризу внаслідок подекуди невмілих, здебільшого провокативних, а часто-густо й навмисно руйнівних дій сьогоднішньої влади. Правовий та моральний нігілізм, що супроводжує владу після президентських і парламентських виборів, інституційна нестійкість, викликана «проблемами легітимації раннього капіталізму», яким є наше суспільство, особливо за умов зростання популістичних тенденцій, може призвести до саморуйнації демократії.

Свого часу Карл Мангайм у книжці «Людина і суспільство за доби перебудови» писав, що демократія може стати тим ліфтом (Fahrstuhl), який підносить нагору, до влади ірраціональні сили. Ця праця могла б стати застереженням для Німеччини, однак вона була вперше надрукована 1935 року, уже після приходу до влади Гітлера на виборах до парламенту 1932-го. Справжнє повне захоплення влади відбулося після ухвалення сумнозвісних законів: «Декрету райхспрезидента про захист народу і держави» та

© О. БІЛИЙ,
В. СТЕПАНЕНКО,
І. БЕКЕШКІНА,
Є. ГОЛОВАХА,
С. ДЕМБЦЬКИЙ,
А. ЄРМОЛЕНКО,
В. КЕБУЛАДЗЕ,
С. МАКЕСЬ,
С. ПРОЛЕЄВ,
2019

«Про додаткові повноваження», відповідно від 28 лютого та 24 березня 1933 року і особливо після скасування посади президента Німеччини 2 серпня 1934 року. Так було фактично демонтовано Конституцію Ваймарської республіки, що й стало державним переворотом. Але той факт, що націонал-соціалісти прийшли до влади у легітимний спосіб, шляхом виборів, свідчить про те, що демократичні інституції, які ще не утвердилися, можуть стати саме тим «ліфтом», який підніме до влади руйнівні щодо самої демократії сили.

Проте цей досвід може стати застереженням для нас. Звісно, не хотілось би проводити прямі аналогії. Однак є багато схожого в тодішній історії Німеччини та в теперішній ситуації в Україні. Часто-густо нас лякали й лякають небезпекою авторитаризму й навіть тоталітаризму, пов'язаною, мовляв, із правим радикалізмом і «несамовитим націоналізмом». Проте ця небезпека може прийти з іншого боку, зненацька, звідки її навіть не очікуєш. Чи не нагадає той моральний і правовий нігілізм, який став ознакою нашого часу, ситуацію в Німеччині 30-х років ХХ сторіччя? Як тут не згадати запитання-пастку Гітлера: «так право для народу, чи народ для права?» Здається, відповідь самоочевидна: звісно, право має служити народові. Але ця очевидність постає тільки на позір, бо коли правовий порядок встановлюватиметься лише більшістю і при цьому домінуватиме принцип «революційної доцільності», то від права нічого не залишиться.

Щоправда, слід зазначити, що криза демократичних інституцій — це загальна тенденція сьогоденного світу. Вона викликана насамперед тим, що світ, у якому ми живемо, порівняно зі світом, коли виникали демократичні інституції в Давній Греції, непомірно складніший, комплексніший, контингентніший. Уже тим самим він містить у собі ризики й загрози. Звісно, у країнах розвиненої демократії, такі саморуйнівні тенденції стримуються міцними демократичними інституціями, дією принципу «поділу влад», які є запобіжниками проти скочужання влади до авторитаризму, ба навіть тоталітаризму. У деяких країнах, наприклад у Німеччині, в Конституції прописано положення про те, що «усі німці мають право на опір будь-кому в разі спроби усунути цей лад» (ст. 20, 4). Проте і в цих країнах фахівці дедалі більше зауважують кризу «представницької демократії». Також ідеться про «симулятивну демократію», що стало вже невіддільним складником діагнозу «глобального суспільства ризиків». У зв'язку з цим відбувається пошук нових форм демократії: цифрової, інтернет-демократії, деліберативної демократії тощо.

Як відомо, нещодавно, а саме 9 листопада, Німеччина і, як раніше говорили, все прогресивне людство, відзначили 30-річчя падіння Берлінського муру. В цей день і я привітав мого колегу Дитриха Бюлера — відомого представника етики дискурсу, соратника Карла-Отто Апеля, із цією подією. Звісно, він мені подякував у своєму листі-відповіді, але в цьому листі було й кілька гірких слів: «На жаль, — пише він, — наші очікування від 1989 року великою мірою не справдилися внаслідок нової хвилі антисемітизму, правого радикалізму та сліпого нехтування проблемами змін клімату». Нагадаю,

що «Альтернатива для Німеччини», яка набирає ваги в німецькому політикумі, і виступає саме з таких позицій.

Годі казати вже про наші очікування та сподівання. Події останнього часу свідчать про спроби не тільки підважити парламентсько-президентську республіку, а й демонтувати парламентаризм загалом. Дострокове припинення чинності парламенту, «турборежим» роботи його нового скликання, скандали з депутатами, монопартійність влади — усе це є переконливим свідченням загрозливих тенденцій «дрейфування» влади до авторитаризму. Здається, що влада «ось-ось втомиться» і вже не тільки не дослуховуватиметься до опозиції, до голосу громадянського суспільства, а й зробить усе, щоб цієї опозиції не було взагалі. Це все призводить до монологу влади, тому здебільшого її рішення публічно не обговорюють, а якщо аргументи й наводять, то їх доволі складно назвати слухними, а саме обґрунтування нерідко спричиняється до перформативної суперечності твердження самому собі, як-от рішення про розпуск ЦВК України: «Я легітимний президент, утверджений чинною ЦВК, стверджую, що комісія діяла з порушеннями, які підважують легітимність виборів». Ця суперечність полягає в тому, що форма висловлювання, в якому щось стверджується («я легітимний президент»), суперечить його змісту, який ставить під сумнів легітимність виборів.

Варто також зауважити роль соціогуманітарних наук у цьому процесі. Адже суспільство, яке має знання про себе (я абстрагуюсь від питання, якою мірою це знання є істинним), інакше, ніж суспільство, що не має такого знання. Знання суспільства про себе є структурою зворотного зв'язку суспільства, є «просвітництвом» як структурним елементом суспільства. Проте може бути й спотворене просвітництво, що втілюється в агітації та пропаганді, в рекламі та інших способах вербування. Цей чинник може виявлятися і в соціологічних дослідженнях. Адже всі ці рейтинги, «заміри» суспільної думки — це не суто об'єктивні дослідження, які відправляються кудись до «трансцендентального суб'єкта», або «абсолютного розуму». Ці дослідження «працюють» у нашому суспільстві, виконуючи функцію деформованого «соціологічного просвітництва» (згадаймо дискусію Ю. Габермаса і Н. Лумана в їхній спільній книжці «Теорія суспільства чи соціальна технологія»).

Постійно чути соціальних та політичних технологів, соціальних інженерів, які хизуються тим, що свої зусилля, посилені цифровими технологіями, спрямовують у річище дії на соціальний об'єкт з метою зміни засобами впливу на нього. Головним тут є той факт, що комунікація в цьому разі відбувається у вигляді стратегічної дії як соціальної форми цілераціональної, або інструментальної дії, яка, своєю чергою, вибудовується за схемою суб'єкт-об'єктного відношення, на противагу суб'єкт-суб'єктній взаємодії в комунікації. Такі дії й називаються соціальними та політичними технологіями, призначеними не для досягнення порозуміння із суб'єктами комунікативної дії, а для використання їх задля досягнення партикулярних, частогусто прихованих цілей через вплив на свідомість і комунікацію.

Звісно, такі технології є неодмінним складником сфери публічності, яка структурована не тільки на підставі комунікативної дії, але передбачає й дію стратегічну. Ця діалектика комунікативної та стратегічної дій зумовлює суперечливу природу сфери публічності: щось робити надбанням громадськості, а щось — приховувати. Це особливо важливо в ситуації війни, адже військове мистецтво передбачає розуміння стратегічної дії в її первинному значенні, тобто саме як війни. У цьому розумінні стратегічна дія передбачає і нещирість і закритість, різні форми приховування, дезінформації та маніпуляції. Вона певною мірою може бути виправдана стосовно політичного або військового супротивника, коли ставлення до іншого структурується суб'єкт-об'єктивним відношенням, граничним проявом якого може бути парадигма політичного «друг–ворог», висунута свого часу німецьким політичним філософом Карлом Шмітом. У цьому разі стратегічний складник дискурсу постає як «дискурс влади», тобто як суперечка, в якій треба перемогти будь-якою ціною, а не знайти істину. Тоді дискурс набуває викривлених форм, змінюється і його топос: «Стадіон, так стадіон». Проте такому дискурсові не місце там, де йдеться про власний народ, про спільне благо, де засадничим має бути діалогічне відношення, за яким *Інший*, *Інакший* є не ворогом, а «партнером у дискурсі», де єдиним «примусом має стати примус вагомішого аргументу». І в цьому мають бути рівноважені «обов'язок знати і право не знати».

Отже, коли бракує чітких процедур винесення питань на обговорення, врахування громадської думки та відповідного ухвалення рішень, демократія, про що вже йшлося, дедалі більше перетворюється на «симулятивну демократію», стає безпосереднім «засобом влади і панування». Цю «роботу виконують інші» (соціальні інженери і політтехнологи), які хизуються тим, що займаються такими маніпуляціями й постають як «клас нового духовенства», як писав Г. Шельскі в однойменній праці «Роботу виконують інші». При цьому вони забувають, що суспільство не можна змінювати тільки в інструментальний спосіб, «як кухар готує смачну страву» (Ю. Габермас), не шукаючи справжньої згоди й порозуміння із самими громадянами, а проводячи опитування у перетворений спосіб. Згадаймо також, що саме так відбувалися численні референдуми у нацистській Німеччині й саме таким чином влаштовуються референдуми в окупованих Росією Криму і Донбасі.

Теперішня влада цей алгоритм прагне перекинути на всю Україну, збираючись проводити референдуми щодо тих питань, які не потребують таких опитувань, експлуатуючи ідею «прямої демократії». І в цьому велика небезпека. Згадаймо, що найбільша кількість референдумів була в Німеччині за часів націонал-соціалізму, а Федеративна Республіка відмовилась від цього небезпечного інструменту. Натомість справжня комунікація влади і громадянського суспільства згортається. І якщо попередня влада не тільки інформувала громадськість, а й намагалась врахувати її позицію з тих чи тих питань, то сьогоднішня влада під приводом якихось конспірологічних причин часто-густо навіть не інформує громадськість, годі казати вже про те,

щоб запровадити хоч якісь прояви деліберативності, що дедалі більше перетворюється на імітацію, або симуляцію.

Хоча слід зауважити, що симулятивна демократія не лише є наслідком недорозвиненості підсистеми комунікативної дії, а й пов'язана з недорозвиненою підсистемою цілераціональної дії. Унаслідок цього політичний дискурс замість аргументації підміняється дискусіями без певної мети, балачками, теревеннями, базіканнями тощо, які не мають жодних наслідків, й це не приводить до ухвалення ефективних рішень і втілення їх у життя. Цим, на жаль, і рясніє теперішній медійний простір.

Такий політичний «дискурс» не перетворюється на політичну дію, коли не дістають розв'язання нагальні питання, унаслідок чого складається вкрай небезпечна ситуація для розвитку демократії як такої, адже настає втома громадян від «постійної балаканини» й виникає зневіра в ефективності відповідних інституцій, а звідси й синдром очікування «сильної руки». Нагадаю, жовтневий переворот у Росії 1917 року відбувся внаслідок безпорадності Тимчасового уряду, а захоплення влади нацистами у Німеччині 1933 року — як результат слабкості Ваймарської республіки. Такі соціальні катаклізми були наслідком недорозвиненості парламентаризму, громадянського суспільства і неефективності *дискурсивних практик* розв'язання соціальних проблем і врешті-решт призвели до зневіри в *res publica*. Така зневіра дається взнаки в Україні й сьогодні, коли під тиском популізму «працюють» не аргументи, а емоції, коли театралізація політичного життя набуває форми гротеску.

Аби республіка стала справді ефективною, слід відновити зв'язок держави і громадянського суспільства. Цей зв'язок уявлюється не тільки на виборах та референдумах, він має бути в постійних контактах громадських організацій та інституцій влади. Громадським організаціям необхідно надати не тільки консультативну, дорадчу функцію, а й функцію законодавчої ініціативи. Своєю чергою, влада має стати зрозумілою, відкритою і передбачуваною для громадян. Для цього слід налагодити діалог влади і громадянського суспільства, аби постійно чути голос не тільки більшості, а й меншості. До того ж треба не тільки чути цей голос, а й уміти сприймати аргументи громадянського суспільства, яке, я певен, у цьому владі не дасть спуску. Така взаємна діалогічно-аргументативна налаштованість влади і громадянського суспільства й буде ознакою їхньої зрілості, ознакою розвинутої демократії українського суспільства.

Сергій Дембіцький

Ліберальна демократія: ризики популізму та авторитаризму

Я хочу висловитися з приводу такого лейтмотиву сьогоднішнього круглого столу, як «Ліберальна демократія: ризики популізму та авторитаризму». З листопада минулого року я керую дослідницьким проектом «Політична культура українського суспільства: тенденції розвитку

в умовах новітніх викликів». Для збирання даних було проведено три загальнонаціональні опитування, ядром яких стали питання саме про ставлення до демократії та авторитаризму. Питання про демократію були сформульовані у зворотному стилі, тобто як антидемократичні судження. У випадку авторитаризму використовувалися судження про можливості саме авторитарного лідера у задоволенні найважливіших суспільних потреб.

Якщо говорити про отримані результати в найзагальнішому вигляді, то українське суспільство є виражено авторитарним та антидемократичним, особливо антидемократичним, якщо говорити про демократію в Україні.

Перше питання тут стосується того, чи правильно говорити про авторитаризм у чистому вигляді. На мій погляд, за цим авторитаризмом насправді прихований різновид патерналізму, що є відповіддю населення України на наявні проблеми інституційного характеру. Розв'язувати індивідуальні проблеми звичайні громадяни навчилися, інституційні — ні. Звідси маємо очікування на політичного лідера, який ці проблеми повинен розв'язати.

Власне тут виникає певний патерналістсько-авторитарно-популістський симбіоз. Наше суспільство перебуває на такому рівні політичного розвитку, коли найкращий спосіб політика заявити про свої можливості у владнанні спільних проблем — це саме популізм. Минулі вибори продемонстрували, що український політикум продукує найрізноманітніші за змістом форми популізму, що повністю задовольняють потреби нашого гетерогенного суспільства у політичних наративах. Але щойно черговий фаворит нації критично відхиляється від образу людини, яка може впоратися зі спільними проблемами, усі його авторитарні чари втрачають силу в очах масового споживача.

Така ситуація має як позитивний, так і негативний аспект. Позитивний пов'язаний з тим, що перехід до чистого авторитаризму є малоімовірним. Якщо це й відбудеться в результаті силового захоплення влади, то ніколи не здобуде широкої підтримки. Натомість негативний аспект пов'язаний зі стійкістю патерналістсько-авторитарно-популістський симбіозу. Фактично суспільство не програє остаточно, але й виграти не може.

Описані проблеми тягнуть за собою втрату віри в конструктивні можливості демократії в нашій країні. Українська демократія виглядає для людей як засіб отримання влади групами партикулярних інтересів для подальшого досягнення власних цілей. Можна сказати, що політики є інсайдерами демократії в Україні, а усі ми — аутсайдерами. Тому треба усвідомлювати, що політичні еліти України зацікавлені не в розв'язанні зазначеної проблеми, а радше — у її підтриманні. Це такий рівноважний стан нашої політичної системи на сучасному етапі. Помаранчева революція та Революція Гідності, хоча й продемонстрували громадянський потенціал українського суспільства, але не вийшли за межі статусу-кво у взаємодії між елітами і масами, за якого інтенсивні сплески соціального напруження спрямовуються в річище конкурентної боротьби між політичними гравцями, які належать до політичних еліт.

З огляду на цей факт, не варто сподіватися на будь-які позитивні зміни в політичній культурі українського суспільства без зміни структури відносин між політичною владою і населенням. Фактично я говорю про формування нової політичної свідомості через опанування загальних демократичних практик, ґрунтованих на відстоюванні своїх конституційних прав, що передбачає перманентну участь в цих практиках. Фундаментом таких практик є два аспекти. Перший полягає у вибудовуванні прагматичного громадянського консенсусу, який буде поділяти переважна більшість громадян України. Другий — в перенесенні соціального конфлікту з дихотомії «захід — схід» на дихотомію «громадянське суспільство — владні еліти». Звичайно, такий конфлікт не є принциповим, а має існувати лише за тих умов, коли владні еліти є носієм різних негативних явищ: корупції, групової закритості, популізму та ін. На даному етапі цей конфлікт існує в латентному вигляді й, відповідно, не може бути знятий.

Сергій Пролєєв:

Чи не здається вам, що у вашому виступі виникла внутрішня суперечність? Бо ви розпочали з констатації (на підставі, як я розумію, соціологічних досліджень) того, що українське суспільство є авторитарним та антидемократичним. Принагідно було б цікаво, на підґрунті яких соціологічних даних зроблено такий висновок. Але разом з тим далі ви висунули таку тезу: мовляв, авторитаризм не матиме широкої підтримки в суспільстві. Якщо суспільство налаштоване проавторитарно, то можна очікувати на таку підтримку. Тому або з першою тезою щось не так, або друга теза не зовсім виправдана. Отже, по-перше, на які дані спирається твердження про авторитарний характер українського суспільства, а по-друге, як розв'язується зазначена суперечність?

Сергій Дембіцький:

Дані становлять результати соціологічного тесту «Демократичні культури», який розробив Євген Головаха, а я потім продовжив його вдосконалення. Запитання тесту формулювалися в контексті як української демократії, тобто її стану в нашій країні, так і демократії розвинених країн. Люди погоджуються, що в нашій країні демократія насправді являє собою певні механізми захоплення влади та забезпечення своїх інтересів. А що стосується авторитаризму, то висувалося твердження, що саме сильний політичний лідер, або «сильна рука» зможе задовольнити перелік певних суспільних потреб. І люди погоджуються із цим, як я казав. Це надалі трактується як ознака авторитаризму. Якщо ми беремо інші дослідження, з іншими запитаннями, то ми так само завжди фіксуємо (не тільки в моїх дослідженнях) великий авторитарний потенціал нашого суспільства. Що ж до суперечності, то справді у нас виникає суперечність. Якби все дійсно так прямо спрацьовувало, то наш попередній президент точно залишився би президентом, бо в нього дуже гарний авторитарний потенціал, як на мене. Але я вважаю, що за відповідями

наших респондентів, за їхньою згодою з такими твердженнями стоїть не авторитаризм, а саме потреба людей у тім, щоб хтось виконав певну групу завдань на державному рівні, тому що самостійно вони на це не здатні. Тож коли вони бачать, що людина не впоралася, її відхиляють, хоч би який дискурс вона застосовувала у своїх промовах, гаслах й т. ін. Тобто зрештою я вважаю, що авторитаризм — це те, що фіксується радше на поверхні.

Євген Головаха:

Теоретично ми авторитарні, а практично ... ? Якби така персона, як Лукашенко, прийшов у нас до влади, може, Україна і стала б авторитарною.

Анатолій Єрмоленко:

У мене таке запитання. Справді, з одного боку, в нас є потенціал авторитаризму, тому що у нас ще дуже багато, так би мовити, пережитків навіть патріархального суспільства, але чи не закладена отака можливість вже в нашій Конституції? В парламентсько-президентській республіці? Причому, якщо ми візьмемо повноваження президента, то це дуже великі повноваження. Подивіться, будь-який президент намагався перетягнути на себе всю владу. І чи не є в цьому якраз суперечність? Не тільки в тому, що існує такий патерналізм в нашому суспільстві, а й у тому, що в конституційній суперечності вже криється така небезпека.

Сергій Дембіцький:

Я не фахівець із права. Ці проблеми — конституційні суперечності або законодавчі — вони втілюються в тому, що у нас існує закрыта політична група, й вони насправді роблять, все що хочуть. Тобто в нас верховенства права як такого немає. Тобто проблеми йдуть саме від верхів. Для них право — це ніби такий собі м'ячик, яким можна гратися.

Сергій Пролеєв

Самозагрози демократії

Поняття «ризики демократії» за своїм сенсом є амбівалентним, й навіть — якщо вжити штучний вираз — тривалентним. По-перше, про ризики демократії йдеться у вимірі тих імпліцитних загроз демократії, які постають із самого процесу демократичного урядування. Демократія постійно залишається zagrożеною не тільки з боку якихось зовнішніх соціально-політичних сил чи практик, а й із боку себе самої. Вона повсякчас породжує небезпеки самоскасування через певний розвиток та трансформацію властивих їй самій засад урядування. Про природу таких ризиків, властивих демократії, йдеться від античних часів (зокрема, вже у Платона знаходимо системні міркування з цього приводу).

По-друге, демократія сама по собі створює певні ризики для існування суспільства, продуктивності економічного розвитку, деяких ціннісно-світоглядних систем та культурних патернів тощо. Уявляти її як якесь незаперечне

абстрактне благо — цілком наївно і невиправдано. Демократія являє собою цілком конкретний соціально-політичний устрій, який має як свої переваги, так і вади — тим паче якщо розглядати його не в абстрактній теоретичній площині порівняння з іншими способами соціально-політичної організації суспільства, а в контексті конкретних історичних ситуацій та викликів. Зокрема, в плані розв'язання деяких проблем економічного розвитку, виконання завдань суспільної мобілізації, світоглядно-ідейної консолідованості, відсічі тероризму тощо. Те, як демократичні системи відповідають на деякі гострі виклики сучасності, не завжди виглядає оптимальним і найбільш сприятливим для конкурентоспроможності певного суспільства.

Третю особливу категорію становлять ризики *для* демократії — ті потужні й численні практики опонування їй, які постають з боку інших, ґрунтованих на відмінних засадах державних устроїв та соціально-політичних систем. Треба визнати, що для багатьох соціокультурних і державних традицій суспільств, залучених в обшир глобального світу, демократія не є природним чинником їх самоорганізації. Понад те, вона виступає для них як щось чужорідне й навіть вороже. Що, своєю чергою, спричиняє ворожість таких суспільств та державних устроїв до демократичних принципів облаштування суспільства. Глобальний світ є не тільки світом поширення демократії, а й світом різноманітних спроб її заперечення, відкидання та навіть цілеспрямованої боротьби проти неї.

Розмірковуючи про ризики демократії, необхідно методологічно розрізнити бодай ці три відмінні за своєю природою категорії ризиків. Коли їх аналіз здійснюється разом, то потенціал конструктивних пояснень значно зменшується. Відтак хочу позначити, що в подальших своїх міркуваннях буду вести мову передусім про першу категорію ризиків демократії — тих, що природно (чи то самочинно, спонтанно) постають із самого демократичного процесу. Не претендуючи на всеохопність, виокремлю кілька основних у вказаній категорії ризиків, обираючи зокрема ті, які мають особливе значення для сучасної української ситуації.

У виступі попереднього спікера йшлося про популізм в Україні. Але виникає питання, чому взагалі популізм стає впливовим, що робить його успішним? Явище популізму існує повсюдно, але ефект його доволі різний. Пояснення сили популізму за вітчизняних умов впливає із соціальних особливостей самої української дійсності, і ці особливості можна узагальнити усталеним терміном охлократія — влада натовпу. Ми кажемо про демократію, маючи на увазі народовладдя. Але народ — не якась незмінна, собітожна величина. Від якості народу, громадянської спільноти залежить, що ми отримаємо — владу народу, правдиву демократію, чи охлократію, владу натовпу. Не занурюючись глибоко в соціальний аналіз та розгляд чинників і механізмів, що дають змогу народові бути сувереном влади, відзначу лише один індикатор, а саме — люмпенізацію населення.

Процес люмпенізації руйнує всі суспільні автономії та соціальні ідентичності, завадить людям бути дійсними громадянами, навіть повноцінними учасниками економічних процесів. Це і є переродження народу у натовп. Люмпенізований народ не здатен здійснювати демократичне урядування. Він не бере участі у владі, він *передоручає* її іншим особам. Це передоручення складно назвати навіть представницькою демократією. Адже правдива представницька система налаштована на репрезентацію певних соціальних інтересів. Але не можуть бути репрезентовані належним чином інтереси, які не усвідомлені, не артикульовані, не визначені у той чи інший спосіб. Формула представницької демократії — діяти *від імені* виборців, громадян, народу. Формула політичного передоручення влади — діяти *замість* громадянської спільноти. Так відбувається не здійснення влади народом, процес народо-владдя, а фактично відмова від влади на користь інших сил. Натовп — це і є спосіб відмови від влади, фактичне скасування демократії за номінального застосування її назви.

Таким чином, представницька демократія, створюючи можливість народо-владдя, разом з тим одночасно створює не менш реальну можливість усунення народу від влади і концентрації всієї повноти рішень в руках обмеженої групи осіб.

Поруч з цим ризиком стоїть інший, про який також застерігали мислителі від античних часів. Це влада більшості. Власне, навіть диктат, диктатура більшості. Не буду покликатися у зв'язку з цією загрозою на відомі думки Платона, Аристотеля і мислителів вже модерної доби — на кшталт Токвіля чи Міля. Головне, що поширене і навіть узвичаєне уявлення про демократію як владу більшості за суттю є хибним. Демократичне урядування спрямоване на гарантію прав і свобод, а не створення самодержавства більшості. Метою демократії є створення продуктивного режиму спільного життя людей — такого режиму, в якому могли б оприлюднюватися всі наявні, реальні інтереси учасників суспільства і — згідно з установленими процедурами — можна було б доходити взаємопорозуміння, розв'язувати суперечності, запобігати конфліктам. Не влада більшості, а влада демократично встановленого закону — ось що є підставою демократичного урядування.

Ми бачимо, як цими базовими чинниками демократії знехтувано з боку нині чинного в Україні політичного режиму. Приклад дій так званої моно-більшості у парламенті в цьому плані більш ніж красномовний. Закони приймають із прямими порушеннями процедури, самі депутати в цьому процесі постійно грають роль не правдивих законодавців, а формального «одобрямс», що спонукає згадати часи радянської Верховної Ради (яка своїми голосуваннями просто «підмахувала» партійні рішення). Показово, що ця політично дикунська більшість аж ніяк не залишається в межах своєї — цілком реальної, але далеко не тотальної — переваги. Маючи лише просту більшість, це депутатське угруповання (а точніше політичні режисери, що стоять за ним) загарбало практично всі комітети (19 з 23-х!), не залишивши майже половини

депутатського корпусу можливості впливати на розв'язання значущих питань бодай в якійсь царині суспільного життя. Демократія лише тоді міцна у своїх засадах, коли убезпечена від сліпої й беззастережної влади більшості, коли вона є, натомість, дієвим та чутливим механізмом визнання наявних різноманітних соціальних інтересів і досягнення консенсусу між ними.

Третій ризик демократії постає з її власних практик убезпечення суспільного контролю над діями державних інститутів, які є невіддільною частиною демократичного урядування. Цю роль покликані відігравати, зокрема, медіа. Однак за умов сучасних потужних інформаційних технологій у сполученні з політичною ангажованістю власників медіа останні із засобів суспільного контролю перетворилися на ефективні машини масової маніпуляції суспільними настроями та реакціями. Медіа стали індустрією бажаних станів суспільної свідомості. Таким чином, потужний засіб демократичного урядування, що забезпечує зворотний зв'язок і пильнування за діями можновладців, перероджується «з точністю до навпаки».

Головний дефект новопосталого політичного режиму в Україні (слово «режим» тут застосовується, звісно, в суто безоцінковому форматі — як одне з усталених політологічних понять, поряд із поняттям політичного ладу) полягає у відсутності достеменного розуміння природи урядування, що відповідає підвалинам демократії. Усіма силами нинішні можновладці споруджують конструкцію *своєї влади* замість того, щоб будувати систему влади, відповідальної перед суспільством і здатної діяти відповідно до його інтересів.

Невдячна справа намагатись якимсь одним рецептом впоратися із комплексом різноякісних, гетерономних соціальних проблем. Попри те, значу один загальний чинник того, що може бути своєрідним антидотом щодо ризиків демократії в нашій країні. Сформулюю це як принцип: на сьогодні українська демократія дорівнює розвитку автономій. Застосовую це поняття у множині, бо йдеться про низку різноманітних автономій в суспільному житті. Насамперед йдеться про автономію особи й усі ті передумови, що її забезпечують, — економічний статок, невіддільні права тощо. Але йдеться і про автономію бізнесу від влади та гарантію права власності (що фатально відсутнє в Україні), про автономію/розподіл державних влад і реальну владу закону (оприявнену дієвим судочинством), про автономію розуму, про автономію тих же медіа (що передбачає звільнення їх від ангажованості корисливим інтересом і підпорядкування служінню спільному благу) тощо. Автономія — це один із чільних універсальних принципів демократичного урядування. Саме розвиток автономій в усіх вимірах суспільного життя може стати, на моє переконання, запобіжником проти тих ризиків демократії, які спонтанно постають з неї самої.

Сергій Дембіцький:

Автономія нам потрібна, але як її досягти? Як громадянин може вибороти автономію?

Сергій Пролєєв:

Я наголошував, що це не автономія, а *автономії*. І відповідно до кожної сфери, в якій автономія вибудовується, механізми і засоби різні. Тобто якщо йдеться про автономію судової влади, передбачається одна програма. А якщо йдеться, скажімо, про автономію особи — інша.

Євген Бистрицький:

Але закони ухвалює більшість...

Сергій Пролєєв:

А підпорядковуються цьому закону всі. Тому головне не те, що за закон голосує більшість, а мотиви, якими керуються при ухваленні закону. Лише коли закон вмотивований прагненням спільного блага — це закон, а якщо корисливим інтересом більшості (чи її льялькарів) — це просто свавілля. По-перше, право не дорівнює закону. А по-друге, судова система і законодавство — це різні величини. І жоден закон не може переступати ті невіддільні людські права, які мають дійсно утвердитися, і для цього існують конкретні механізми. Я можу, звичайно, ту чи ту сферу обрати, якщо ми хочемо отримати більш конкретну відповідь щодо автономій. Візьмемо, скажімо, відокремлення бізнесу від влади і з'ясуємо, що треба зробити, щоб це відбулося.

Євген Бистрицький:

У мене конкретне запитання. Колись ми зустрічалися з Кондолізою Райс і говорили про медіа. Я кажу: «Пані Кондолізо, у нас абсолютна немає вільних медіа». А вона у відповідь: «Знаєте, і в нас немає. Тому що це ринок». Тож у мене просте запитання. Ми ризики позначаємо і кажемо, що їх треба долати. Це т.зв. *must*, що має бути, але яким чином це обґрунтувати? Тобто які реальні механізми демократії є, щоб ці імперативи втілити в реальність?

Сергій Пролєєв:

Це продовження попереднього запитання. Чому я говорю про автономію? Треба розуміти, що є засадові речі. Розпочав би з того, що люмпенізований народ не здатен створювати й підтримувати режим демократичного врядування. Вибачаюсь, що мушу казати банальні речі, але без перетворення цієї люмпенізованої маси, якою є на сьогодні українське населення, на потужний клас власників — на те, що ми називаємо середнім класом, — демократія не матиме соціальної опори і реальних учасників. Всі інші автономії «зависають» без цього. І якщо йти далі й говорити про репліку Кондолізи Райс, то треба зауважити, що в розвиненому демократичному суспільстві існує автономія самого медіа-простору, загалом публічного простору. Там справді ті чи інші гравці в цьому просторі є ангажованими певними інтересами. Утім, і там не всі таким чином ангажовані.

Я гадаю, що сам режим існування медіа за наявності такого простору та ефекти автономії цього публічного простору внеможливають зісковзування суто у боротьбу інтересів власників медіа. Це відкрите питання для

дискусії, його можна аналізувати як конкретне питання. Я ж висловлюю загальну тезу. До цього ще хочу додати, що коли ми говоримо зараз про медіа, це інтернет-простір сьогодення. Ніхто не здатен в принципі його проконтролювати.

Репліка:

Це вже п'ята влада.

Сергій Штепа:

Я хотів додати — демократичні країни безпосередньо функціонують у ринковій економіці. На мою думку, саме впровадження ринкових правил, першою чергою, конкуренції, і є головним запобіжником задля того, щоб Україна пішла в демократичному напрямку. Якщо ми порівняємо сусідні країни — Росію чи Білорусь, то передусім побачимо, що там набагато менше дрібного бізнесу. Там немає підстав для конкурентних відносин у суспільстві. Відповідно моя думка як соціолога така: за умови, якщо в Україні не будуть штучно створювати монополії, якщо розвиватиметься конкурентне середовище та існуватиме конкуренція, це має привести нас до демократичного суспільства.

Сергій Пролєєв:

Все відбувається поступово. Посилення класу власників розширює можливості створення демократичних інститутів і процедур, які звичайно не стануть повновладними, але посилюватимуться. Своєю чергою, ці посилені демократичні інститути розширюватимуть можливості подальшого розвитку соціальної автономії. Одне тягне за собою інше, і звичайно цього не можна зробити одразу. Прихильники ідеї революції сказали б, що можна, але гадаю, що навіть революція здійснюється не одразу, а шляхом взаємоопосередкованих зусиль. Я сказав би, що так відбувалося і так може відбутися і в нашій країні.

Євген Головаха:

Я не знаю, чи такий вже у нас люмпенізований народ. Я вивчав певні соціальні групи, а такої не вивчав. Але в мене є чітке уявлення — не знаю як народ, а от еліта у нас люмпенізована. Я можу це точно сказати. Мене самого фактично зробили жебраком. Я не можу прийти на роботу, бо там нема опалення. І я не один такий. Ми часто отримуємо неповну зарплату. Наука точно люмпенізована. Науковців зробили жебраками інші люмпенізовані люди, бо вони й собі перебувають на утриманні. Вони цілком залежні. Як представник люмпенізованої еліти, як я можу говорити про те, що хтось є люмпенізований? До мене приходять, наприклад, ремонтники і так дивляться на мою квартиру, що мені навіть ніяково. Як я можу казати, що він люмпенізований, а не я. Чи не в цьому проблема нашого суспільства, що у нас залежна, в чомусь люмпенізована, в чомусь угодівська, але не самодостатня еліта?

Сергій Пролеєв:

Цікаве спостереження. Звичайно, я не хотів би, щоб визначення люмпенізованості українського народу якось абсолютизувалося, але, як на мене, тут критерієм могло б прислужитися завдання виживання. Тобто якщо людина витрачає левову частку своїх життєвих зусиль на розв'язання проблем виживання, то власне це і є стан люмпена. Він перешкоджає певним чином самостверджуватися, бо особа стає заручником завдання виживання й не може поводитися як самоврядний суб'єкт.

Можна запропонувати і критерій люмпенізованості еліти, застосовно до якої критерій виживання насправді не підходить. Ці люди мають «заводи, газети та пароходи», а також вілли й т. ін., але є й інший ракурс. Він полягає у відповідності власному покликанню. Насправді належний до еліти — це той, хто керується не власним корисливим інтересом, але, згадаймо Аристотеля, спільним благом. Так от, власне той, хто у лавах еліти начебто перебуває, але керується власним корисливим інтересом, — це і є люмпенізована еліта. За цим стоїть, як на мене, більш потужне соціальне явище — узурпація влади та власності в нашій країні в межах замкненої корпорації осіб, яких умовно можна назвати можновладцями. Це та небезпечна соціальна хвороба, яка є передумовою дуже багатьох інших згубних тенденцій і симптомів.

Олег Білий:

Дозволю собі прокоментувати дещо, дуже коротко. Перша репліка стосується ринкової економіки. Світ має багато прикладів ринкової економіки за авторитарних і тоталітарних режимів — Китай, Сінгапур. Сама по собі ринкова економіка не є запорукою розвитку демократичних інституцій. Другою фундаментальною умовою якраз і є колективна автономія, про яку говорив Сергій Вікторович Пролеєв. А тепер кілька слів про ризики демократії, які системно закладені в самій ідеї демократії. Це ризик хаосу — хаосу публічності та паралічу політичного, за якого часом загалом неможливо ухвалити рішення. Це породжує спокусу авторитаризму і, зрештою, авторитаризм як потребу. Друга обставина пов'язана з тим, що і диктатура більшості теж підштовхує до авторитаризму, до авторитарного лідера. Ми не застережені від того чи того перебігу подій. Історія засвідчує, як, скажімо, хаос за часів IV республіки у Франції обернувся авторитаризмом Шарля де Голя. І ще одна обставина. Ішлося про середній клас, про так званий середній клас, на мій погляд. Річ у тім, що це соціологічна фікція. Чому? Тому що ознаки, особливо комунікативні ознаки людей, які можуть співіснувати в межах цієї категорії, настільки неосяжні, що вона, здається, не працює. Наприклад, так званий середній клас породив феномен Трампа. Це саме середній клас, якщо підійти за майновим стандартом. І Макрона породив ніби середній клас. Гадаю, що варто відмовитись від таких дослідницьких утопій, як би їх Макс Вебер схарактеризував. Та й від Марксового поняття люмпена, в контексті того, що говорив сьогодні Євген Головаха. З цими категоріями ми не зможемо збагнути ризиків сучасної демократії.

Сергій Пролєв:

Звісно, я погоджуюсь. Просто казав про це як очевидний наслідок. І ситуація охлократії, що кореспондує зрештою з тою невпорядкованістю, яку ви означили як хаос, і ситуація влади більшості, безумовно, продукують авторитаризм. Вони продукують тирана, як це показав ще Платон. Також погоджусь і з тим, що середній клас — це не клас. Це певна метафора, але не безглузда, не позбавлена змісту метафора. Вона позначає, що для стійкості та ефективності демократичного режиму принципово важлива наявність соціального базису. Природа цього базису і його вияви насправді не зводяться до елементарного питання. А що стосується поняття люмпена, то це не Марксове поняття, воно тягнеться від Стародавнього Риму і характеризує ситуацію соціальної маргіналізації, яку бачимо наразі. Її треба констатувати і позначити. Якщо вам не подобається слово «люмпен», назвіть це інакше, але від цього явище не зникне. Ігнорувати його, як на мене, це дуже недалекоглядно й уразливо для будь-яких пояснювальних схем щодо наявної соціальної реальності.

Анатолій Єрмоленко:

Щодо зауваження, яке висловив Олег Васильович Білий. Річ у тім, що будь-яке поняття, соціально-філософське чи соціологічне, — це, якщо згадати Макса Вебера, певний ідеальний тип. І поняття «люмпен» чи поняття пролетаріату — це теж не є однозначні емпіричні величини. Головне, що це певний ідеальний тип і діє він в певних межах. А стосовно того, що всі такі поняття є тільки фікції і з ними не можна працювати, я б не сказав.

Олег Білий:

Я не про те говорив. Я говорив про те, що ці поняття є вкрай недостатніми для того, щоб збагнути сутність кризи сучасної демократії. Вони відтворюють картину позаминулого століття. Тобто самі категорії дають можливість в дослідницькій уяві відтворити лише минуле, ті моделі, які вже зжили себе, втратили свою чинність. Нинішня модель — вона несподівана. Я мав на увазі саме цей нюанс, а не можливість застосовувати дослідницькі утопії.

Євген Бистрицький:

Між іншим, поняття «люмпен» до латини ніякого стосунку не має, натомість має стосунок до німецької мови й означає, як правило, найбідніші верстви робітничого класу, а в точному розумінні неосвічені верстви.

Сергій Пролєв:

Поняття «люмпен-пролетаріат» застосовується, починаючи від Момзена, для характеристики соціальних процесів Римської імперії.

Євген Бистрицький:

Цілком можливо, але до чого тут Рим? Етимологія походить від німців. З 1850-го року існує власне це поняття.

Сергій Пролєв:

Я не про етимологію, я про сутність соціального явища. Мене не цікавить етимологія слів, мене цікавлять соціальні характеристики. Якщо німецький вчений Теодор Момзен, найвидатніший дослідник Риму у XIX столітті, застосовує німецьке слово для позначення явища стародавньої, античної історії, то нічого неприйняттого в цьому немає. Але маємо зосередити увагу на природі явища, і його придатності для характеристики сучасних соціальних процесів. Мене дивує покликання Олега Васильовича на начебто застарілість цього явища. Давайте запитаємо пересічного українця про зубожіння — чи відчуває він щось подібне на собі, чи це вже явище з минулих часів? Відповідь неважко передбачити.

Ірина Бекешкіна

Громадянське суспільство як гарант демократії

Цілком очевидно, що громадянське суспільство є невіддільним компонентом демократії. Понад те, сама демократія є наслідком тривалої боротьби громадянського суспільства за народовладдя — можливість громадян самим обирати владу, загальне виборче право, рівність усіх громадян перед законом тощо.

У незалежній Україні громадянське суспільство відіграло особливу роль, «тримаючи» країну від сповзання до авторитарного режиму, як це сталося у більшості пострадянських країн, включно з Росією. Відоме міжнародне дослідження «Нації в транзиті», що його здійснює Freedom House, усі роки оцінює рівень розвитку громадянського суспільства в Україні як істотно вищий, ніж усі інші складові демократії.

Активне громадянське суспільство принаймні кілька разів спасало країну — від фальсифікації виборів і загрози встановлення авторитарного режиму (Помаранчева революція), від зміни проєвропейського вектору розвитку та спроб встановити диктатуру (Революція Гідності). І після агресії Росії Україна, за умов цілковитої неготовності армії та паралічу державних інституцій навряд чи змогла б відстояти свою незалежність без активізації громадянського суспільства, без волонтерського руху, добровольців на фронті, збирання коштів для армії тощо.

Недержавні громадські організації, аналітичні центри активно залучилися до процесів проведення реформ, зокрема виникло унікальне громадське об'єднання «РПР» («Реанімаційний пакет реформ»), яке охоплювало понад 80 НДО. Чимало законопроектів важливих для суспільства реформ були розроблені експертами РПР, передані у комітети Верховної Ради та ухвалені — реформа децентралізації, державних закупівель «Prozorro» та деякі інші. Під тиском громадянського суспільства були ухвалені деякі закони, що викликали значний спротив політичного класу, наприклад електронне декларування статків посадовців.

Загалом після Революції Гідності впливовість громадського сектору істотно зросла — за даними опитування громадських організацій, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, можливість громадських організацій впливати на ухвалення рішень влади зросла з 2,1 бала у 2013 році до 3,5 балів у 2014-му (за 5-бальною шкалою). У наступні 2015–2018 роки ці оцінки дещо знижувалися, але все ж таки не нижче за середній бал (3,2–3,3 бала).

Водночас впливовість громадянського суспільства значною мірою зумовлювалася втратою довіри до державних інституцій, тому громадяни покладали сподівання щодо потрібних змін на недержавні інституції. Так, за даними соціологічного опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» спільно з Центром Разумкова, громадяни вважали, що добром суддів в антикорупційний суд повинні займатися представники українських антикорупційних організацій (48%) та експерти із західних країн (38%). А от самим суддям довірити цю справу були готові лише 9% громадян, депутатам Верховної Ради — 13%, представникам президента — 5,5%.

І рушіїв реформ населення вбачало у громадських організаціях нарівні з урядом та президентом, яких, утім, так само рівною мірою вважали й гальмами реформ, на відміну від громадських організацій.

Після парламентських і президентських виборів і зміни влади політична ситуація істотно змінилася.

Вперше за всю історію виборів новообраний президент отримав у другому турі 73% виборів і став переможцем майже в усіх областях (за винятком Львівської) та в усіх вікових та освітніх групах. Вперше за всю історію незалежної України політична партія (по суті новоутворена) отримала монопольну більшість у Верховній Раді та монопольно сформувала уряд.

Нарешті, вперше новообраний президент мав довіру в 70% і тримає цей рівень вже більш ніж півроку. І вперше позитивний баланс довіри має і новобрана Верховна Рада, і новопризначений уряд.

Як ці зміни позначилися на ставленні громадян до громадянського суспільства? Якщо раніше на тлі втрати довіри до всіх державних інституцій (за винятком армії) громадяни поклали свої надії на недержавні інституції — волонтерів, громадські організації, медіа, наших західних партнерів, то після виборів всі сподівання зосередилися насамперед на президенті, його більшості у Верховній Раді та уряді, як про це свідчать результати опитування населення щодо головних рушіїв реформ. Довіра до громадських організацій залишається, але вони, начебто, відходять на другий план.

Колишня влада, яка не мала довіри з боку громадян, так чи інакше була змушена брати до уваги громадських активістів — або співпрацюючи з ними, або імітуючи співпрацю, або й репресуючи, особливо антикорупційних розслідувачів. У нинішньої влади поки що не склалося однозначного ставлення до громадянського суспільства.

З одного боку, деякі міністерства вже починають налагоджувати досить плідну співпрацю з громадськими організаціями та активістами, зокрема, прем'єр-міністр Гончарук провів зустріч з експертами, на якій обговорювалися різні питання проведення реформ. З іншого боку, деякі провідні посадовці нової влади час від часу проголошують намір розвивати «пряме народовладдя», для якого не потрібні «посередники» — усілякі там журналісти чи громадські організації. Таке «спілкування з народом» має відбуватися через пряму трансляцію народіві від влади меседжів через ЗМІ або соціальні мережі, а думка народу, яку має втілювати влада, — через референдуми. При цьому під «народом» розуміють атомізовану неструктуровану масу індивідів, чий «голос» — це думка більшості.

Так, заступник Голови Верховної Ради Руслан Стефанчук нещодавно оприлюднив плани щодо внесення до парламенту законопроектів, які принесуть у країну справжнє народовладдя: про референдуми — всеукраїнський та місцеві, законодавчі ініціативи через електронні петиції, відкликання посадовців, народне вето, народний порядок денний для влади.

Звичайно, зараз важко судити про те, якими саме будуть ці закони, бо, як відомо, «диявол криється у деталях». Хто буде вирішувати, які питання виносити на референдум? Хто буде формулювати запитання для референдуму? Бо, як відомо, дуже часто результат задалегідь запрограмований маніпулятивною постановкою питання.

Що означає «законодавча ініціатива» громадян і як будуть враховувати петиції? Адже ми чудово знаємо, що в інтернеті можна штучно набрати голоси для будь-чого.

А що означає «народне вето»? Якщо виходити з даних опитувань, то у нас не буде ані приватизації державних підприємств (а вона вкрай необхідна), ані земельної реформи (яка вже давно назріла й перезріла, хоча, звісно, і тут «диявол у деталях»).

Люди досить часто емоційно реагують на ті чи інші запитання, зовсім не маючи потрібної компетенції. Так, в нашому опитуванні виявилось, що респонденти здебільшого дуже погано знають Конституцію, а дехто взагалі її не читав, але більшість вважає, що вона потребує істотних змін. Звичайно, «голос народу» треба знати, але не завжди «Vox populi» — це «vox Dei». Прагнення «сподобатися всім», будь-що «тримати рейтинг» — це шлях не до демократії, а до охлократії, яка, врешті-решт, не може тривати довго.

Загалом «почути кожного» і врахувати «голос кожного» можливо лише в невеликій сільській громаді, та навіть там не збирають загальних зборів для розв'язання поточних питань, а обирають сільського голову та сільську раду, які й представляють громаду. Людство давно виробило складні механізми для здійснення народовладдя — *демо-кратію*. Це і чесні змагальні вибори, і закони, однакові для всіх, і механізми контролю за діяльністю влади, і вільні медіа, і розгалужена система організацій громадян,

Взаємодія з громадськими організаціями, які представляють інтереси різних соціальних груп, є реальною можливістю почути і врахувати у своїй політиці розмаїття «голосів», себто інтересів різних соціальних груп та людей з різними інтересами, потребами, світоглядними установками. Свого часу класик теорії конфлікту Ральф Дарендорф дуже влучно сказав, що «демократія — це мистецтво жити в конфлікті». Альтернатива дуже проста: або суспільне розмаїття потреб, інтересів, позицій доносить до влади організоване громадянське суспільство — громадські організації, які входять у різноманітні дорадчі структури при органах влади, виступають з публічними зверненнями і не завжди публічними заявами, чії представники зустрічаються з посадовцями, та в інших формах. Або ж, у разі «глухоти» влади, позиція громадян гучно звучить на протестних акціях.

Водночас громадянське суспільство поки що чути — через масові виступи. Зокрема, коли було скасовано парад на День незалежності, волонтери самі зорганізувалися. Або перед зустріччю лідерів «нормандської четвірки» у Парижі волонтери і громадські активісти зорганізували масові виступи «Ні капітуляції», де означили «червоні лінії», які президент не мав права переходити, що вважалося б капітуляцією.

Проте очевидно, що такий спосіб донесення до влади «голосу народу» не є кращим виходом, особливо в умовах війни. Значно краще було б проводити консультації та публічні дискусії перед ухваленням рішень, сприймаючи аргументи і доводячи свою аргументацію.

Ставлення до громадських об'єднань громадян — це тест влади на прихильність до демократії. Поки що тест триває.

Тетяна Гардашук:

Чи не складається враження у нашій постситуації зміни влади, що громадський сектор є трохи змаргалізованим і деморалізованим? Це одне питання. І друге питання, може, більш загальне: чи брався у нас хтось досліджувати явище корумпованості самого громадського сектору? Бо це чи не глобальне явище.

Ірина Бекешкіна:

По-перше, звичайно, є вочевидь певна розгубленість щодо представників цього сектору. Свого часу були певні зв'язки, такі чи інакші, з колишньою владою. А головна недовіра з боку нинішньої влади полягає в тому, що ви, мовляв, співпрацювали з колишньою владою. Значить, ви скнара і т.д., і т.ін. Але будь-яка громадська організація, яка хоче досягти своїх цілей, просто зобов'язана співпрацювати з владою, принаймні доки не впевниться у неможливості це робити. Тому недовіра до громадських організацій справді є, й очевидно, що це пов'язане зі зміною влади. По-друге, що стосується корупції. Давайте з'ясуємо поняття корупція. Це стосується надуживання службовим становищем, корупція стосується державних службовців. Якщо говорити про громадські організації, можна говорити про реальне крадійство чи щось тако-

го роду. Це не корупція. Не надуживання службовим становищем. Із цим мусять розбиратися донори. Ї маю сказати, що організації, які отримують більш-менш істотні кошти, проходять зовнішній аудит, і не так-то просто там щось вкрасти, хоча я не запрягаюся, що ніхто цього не робить.

Євген Бистрицький:

Після Помаранчевої революції та після Революції Гідності фактично вийшло так, що громадський сектор (я зараз не уточнюватиму поняття громадянського суспільства і не питатиму Ірину Бекешкіну, щоб його уточнити), — тож громадський сектор співпрацював з урядом і з президентом досить активно. Інакше кажучи, всі ті ключові реформи, які планувалися, розроблялися з допомогою експертів громадянського суспільства. І ця співпраця тривала фактично до кінця каденції Порошенка. Ми з Іриною кілька років тому чули, як йому говорили, що на нього очікує провал, якщо не розвивати публічну комунікацію. Утім, він все ж таки запрошував представників громадського сектору і якимось чином радився з ними. Зрозуміло, чому зрештою виникла напруга — бо певні ідеали Майдану, передусім щодо корупції, не були реалізовані, і він оточив себе тими самими «смотрящими». Все це поділило громадянське суспільство на виборах на так званих порохоботів (з різних мотивів), і тих, хто розчарувався, хто був фактично проти. Все це далося взнаки у новій владі, у ставленні її до тих, що співпрацювали зі старою владою. Фактично на весь той сектор, який, до речі, підтримували іноземні донори. Але ж було взято курс на повне перезавантаження...

Євген Головаха

**Ризикоутворювальні феномени
сучасної української демократії**

Сьогодні ми зустрілися для чергового міждисциплінарного діалогу, відчуючи ризикованість соціально-політичної ситуації, що склалася в Україні після президентських і парламентських виборів. І одним з потужних факторів ризику є невизначеність, яка була обрана майже в усіх регіонах і соціально-демографічних групах населення на цих виборах. Чому я вважаю, що вибір Володимира Зеленського та його політичної сили — це вибір невизначеності? Насамперед тому, що на відміну від голосування за передбачуваного Петра Порошенка або когось з інших досвідчених політиків, вибір «політиків без минулого» — це ризик отримати «інше», яке зовсім не обов'язково має бути «кращим». Але чому переважна більшість виборців обрали ризиковану формулу «нехай навіть гірше, аби інше»?

Відповідь на це запитання для мене зрозуміла і обґрунтована низкою багаторічних соціологічних досліджень ставлення громадян України до влади та політичного істеблішменту України: це наслідок розчарування в системних політиках та традиційних політичних силах, які майже за три десятиліття перебування при владі не змогли переконати більшість населення у

своїй здатності поліпшити щось іще у країні, крім власного добробуту. Саме тому не допомогли Петру Порошенкові яскраві передвиборчі гасла, на які він покладав великі надії. Саме тому ніхто з відомих політиків-опозиціонерів не зміг скласти гідну конкуренцію лідерові «слуг народу».

Сьогодні виборці пов'язують надії на покращення ситуації в країні саме з відсутністю в нових лідерів досвіду перебування в політичному істеблішменті як корумпованому середовищі, де зловживання владою з корисливими цілями перетворилося із соціальної патології на нормативний взірєць. Але надії на нове покоління політиків можуть і не справдитися, якщо і за нової влади будуть відтворюватися старі феномени «демократії по-українськи».

З точки зору мінімалістської концепції демократії, засновником якої був Йозеф Шумпетер, в Україні з демократією все не так вже й погано: є електоральна конкуренція, є конкурентні вибори, є зміна політичних сил і лідерів при владі. Але виходячи з більш ґрунтового розуміння демократії, яке закладене у розрахунки світового індексу демократії, Україну можна розглядати як державу лише з окремими ознаками демократичної системи, яка ще не набула багатьох суттєвих рис сучасної розвиненої демократії. За даними 2018 року, лідерами світового рейтингу демократії є насамперед країни Північної Європи, а на останньому місці перебуває Північна Корея. Україна посідає 84-ту позицію, випередивши на одне місце славнозвісний Гондурас. Так, у нас наявна так звана електоральна демократія, але значно гірше з іншими складовими сучасної демократичної системи, такими як політична участь, політична культура, громадянські свободи — за цими всіма показниками ми серед світових аутсайдерів. Чому? Тому що в нас, хоч би хто був при владі, відтворюються одні й ті самі проблеми, зумовлені специфікою «демократії по-українськи».

Насамперед ідеться про хронічне недотримання принципу незалежності основних гілок влади — законодавчої, виконавчої, судової. У нас, незалежно від наявних конституційних вимог, президентська влада абсолютна, далі йде влада законодавча, а судова — вона взагалі живе своїм периферійним життям: або залежна від перших двох, або просто корумпована наскрізь. Саме тому, що постійно відтворюється феномен *субординації гілок влади*. У нас немає адекватних запобіжних механізмів для підтримання демократичного стану суспільства. Саме тому проти зловживання владою в українському суспільстві застосовується метод *керованої охлократії* (на відміну від горезвісної *керованої демократії* в Росії). Ідеться про специфічний феномен української демократії, коли політичні угруповання та олігархічні клани використовують найманих мітингувальників, які зображують масове незадоволення для тиску на владу.

Ще й досі надзвичайно поширеним залишається феномен *вибіркового правосуддя*, який походить з радянської судової системи, в межах якої партійні функціонери вирішували, кого судити, а кого милувати. Не менш поширеним є феномен *кон'юнктурного законодавства*, коли закони ухвалюють

відповідно до поточних інтересів конкретних впливових груп та особистостей.

Щодо громадянського суспільства. Останніми роками найбільшої довіри населення удостоїлися волонтери, які допомагали армії та іншим силовим структурам України. Але успіхи волонтерського руху ще не означають, що в Україні є розвинене громадянське суспільство. Переважна більшість громадських активістів сьогодні — це професіонали, які отримують гроші від грантодавців за свою громадську діяльність. Нічого особливо поганого у феномені *грантозалежності громадянського суспільства* немає. Поки в Україні не сформовано потужного середнього класу, представники якого можуть брати безкорисливу участь у громадському житті, потрібне навіть сурогатне *наймане громадянське суспільство*. Але треба послідовно створювати потужний середній клас. Його треба створювати, хоч би що там було. І не метафора це, а реальний феномен; це певна частина людей, які мають надлишкові кошти на те, щоб використати їх на суспільне благо.

Отже, поки ми не подолаємо згадані вище ризикоутворювальні феномени, ми будемо жити так званою електоральною демократією. Ми будемо обирати нових чи переобирати старих політиків, але принципових змін не станеться. Але я не песиміст. Чому? Тому що, за нашими моніторинговими дослідженнями, достатність соціальних благ за останні 25 років не просто суттєво, а принципово змінилася. У нас переважна більшість людей перебувала в ситуації соціальної депривації в більшості сфер життєдіяльності, а сьогодні цього нема. Ми перетнули умовну межу між масовою депривацією минулого і дедалі більшою доступністю соціальних благ сьогодення. Ця тенденція спостерігається вже майже 20 років, і вона стала особливо помітною останніми роками. Тобто ми зараз накопичуємо ту саму критичну масу людей, які вже найближчим часом будуть економічно незалежними від держави та інших джерел фінансування і впливу. Саме вони невдовзі зможуть принципово змінити ситуацію. Тому, на мою думку, найближчим часом треба утримувати ситуацію в умовах сучасної електоральної демократії, уникаючи спокуси авторитарного розв'язання нагальних соціально-економічних та політичних проблем.

Наталя Бойко:

Хочу додати щодо зниження показників демократії. Це спостерігається не лише у нас, це світова тенденція, пов'язана з тим, що зараз застосовують як один з індикаторів, а саме показник свободи в інтернеті. Наразі вже багато країн зрозуміли загрозу, яку може нести мережа. Тож вони обмежують свободи саме в мережі. Таким чином, маємо світову тенденцію зниження демократичних індексів через це додаткове навантаження.

Вахтанг Кебуладзе:

Я б не погодився з двома тезами. Перша щодо поділу влад. Мені дедалі більше здається, що у нас викривлений дискурс стосовно незалежності різних гілок влади. Проблема не в тому, що у нас судова влада залежна від інших,

а в тому, що всі інші влади залежать від судової. Складається таке враження, що зрештою країною керує судова мафія. Тож проблема не в тому, як судову владу зробити незалежною від президентської гілки влади, від законодавчої чи виконавчої, а в тому, як всі гілки влади зробити незалежними від судової. Тобто я почасти погоджуюся, що у нас є проблема незалежності гілок влади, а почасти думаю, що проблема десь в іншому вимірі лежить. І друга теза. Я абсолютно не погоджуюся з тим, що у нас електоральна демократія. У нас є громадянське суспільство, воно, може не дуже потужне, але потужніше, ніж у розвинених країнах Заходу, тому що у нас челенджі потужніші. Відчути те, що у нас є громадянське суспільство, можна лише будучи інсайдером цих процесів. Ззовні жодні соціологічні опитування не дадуть це відчути. Кількісна соціологія тут не спрацює. Що ж до прикладів громадянського суспільства, то не забуваймо про Майдан. Це прояв, абсолютно очевидний, дуже розвиненого громадянського суспільства. До речі, я не погоджуюсь і з тезою, що у нас, мовляв, був електоральний Майдан. Я називаю те, що відбулося у нас у цьому році, електоральною охлократією. Чим відрізняється електоральна охлократія від Майдану? Майдан — це справа вільних і відповідальних людей. Натомість електоральна охлократія — це процес, в якому беруть участь здебільшого упосліджені безвідповідальні люди, які, зрештою, не відповідають за те, що роблять. Вони анонімно ставлять галочку і вважають, що на цьому їхня участь в демократичних процесах в країні закінчується.

Окрім того, у нас є очевидні інститути громадянського суспільства. Назву два, в яких я постійно беру участь. Це незалежні організації науковців, які функціують не на державні кошти, і не тільки на гранти, а вже, на щастя, завдяки спонсорству з боку середнього класу. Це також, хоч би як це дивно звучало, ОСББ. Дуже цікавий феномен, який виникає теж впродовж Майданів. Це інституції громадського суспільства. Вони є, вони працюють, може, не так ефективно, як хотілось би, але вони є.

Євген Бистрицький:

Я б хотів стосовно громадянського суспільства сформулювати якийсь його образ. В Україні під громадянським суспільством часто-густо розуміють ті чи ті громадські організації, які кимось — не державою — фінансуються, які якимось зорганізовані й т.ін. Таких організацій дуже багато, принаймні дієві із них у сфері культури, у сфері права й у сфері того, що називається виробленням політик, становлять 1520. Річ у тім, що громадянське суспільство, якщо звернутися до теорії громадянського суспільства — від Русо та Гегеля і до Грамші, до сьогодення, — це такий стан громадян, що коли вони відчують непідзвітність влади або протиріччя із владою, вони здатні зорганізовуватися, не обов'язково через якість легалізовані громадські організації, і протистояти, чинити колективний спротив. І з цього приводу про наш Майдан. Я не характеризуватиму його. Тут вже багато зроблено. Але були й антимайдани по всій Україні. Я перебував у Харкові, коли був Євромайдан. Нас там переслідували харківські антимайданівці цілий день, за

нами ганялися, поки не загнали в підвал і не кинули димові шашки. Що це — громадянське суспільство чи ні? А як щодо тих громадян, що йдуть на вибори? Вони громадяни, і чи вони утворюють громадянське суспільство? Не треба спрощувати. Я згоден із цим. Майдан мав дві чітко виражені орієнтації. Перша — на європейські цінності, бо там краще живуть, і ми хочемо до Європи. А друга орієнтація у нашого Майдану була і по всій Україні — це орієнтація на національну ідентичність, на українськість. Якщо подивитися на сцену, то що там було? Українська пісня, українські виступи, українські артисти, українські священики і т.д. Коротше кажучи, це громадянське суспільство? Зараз ми бачимо те, що називають електоральним Майданом. Зараз відкат іде від жорсткої орієнтації суто на Європу. Я побоююсь, що це відбуватиметься зараз під гаслом примирення з Росією, фактично реінтеграції. А з іншого боку, бачимо послаблення проукраїнських орієнтацій.

Олег Білий

**«Бовван авторитаризму
ширяє просторами України»**

Мені здається, що нашій дискусії бракує одного важливого компонента, що його заторкнув в останній репліці Євген Бистрицький. А саме — розвиток та динаміка української демократії відбувається за умов війни Росії проти України і проблеми суверенітету, яка постала у всій своїй гостроті. Річ у тім, що представники імітативної демократії, що вособлюють українофобську ментальність, не сприймають саму ідею української національної держави. І в цьому контексті я б хотів звернути увагу на дві важливі обставини. Починаючи з Корнеліуса Касторіадиса, у розумінні природи і функціонування демократичної моделі урядування домінує поділ на такі дефініції — «демократія як процедура» і «демократія як режим». Ознаки демократії як процедури нині можна побачити у політичних устроях тоталітарного (Куба, В'єтнам, Китай тощо), теократичного (Іран) та авторитарного (Росія, Білорусь, Казахстан) штибу. Дуже часто процедурна демократія сприяла усталенню диктаторських режимів, продовжуючи відігравати роль декоративного прикриття. Свого часу на підставі 48-ї статті Ваймарської конституції, яка надавала право Райхспрезидентові право запроваджувати стан облоги, скасовувати демократичні права і свободи, видавати надзвичайні декрети, Гітлер позбавився політичної конкуренції у процесі виборів до парламенту, що були призначені на 5 березня 1933 року. Як відомо, спусковим гачком для запровадження надзвичайного стану послугував зорганізований, як згодом з'ясувалося, самими нацистами підпал Райхстагу. Примітно, що Ваймарська конституція офіційно не була скасована за часів Третього Райху.

Деякі Закони Ваймарської конституції були чинними впродовж усіх дванадцяти років нацистської диктатури. Аналогічну історію маємо у випадку зі сталінською імітацією народовладдя. Головне, про що сьогодні

варто говорити, так це про демократію як режим. Він являє собою соціальне узвичаєння, що постає як спосіб присутності у політичному та правовому просторі країни уявних демократичних інституцій. В Україні ми зіткнулися із ситуацією, коли заскочені зненацька люди посткомуністичних країн опинилися в ситуації повної девальвації інституційних цінностей старого режиму, панування подвійних стандартів та ритуального способу поведінки й лубкової пропаганди переваг демократичних інститутів. Демократичні інститути не стали частиною соціальної уяви, проте через інерцію самої форми певним чином почали впливати на свідомість. Проте діяльність можновладців була спрямована насамперед на перерозподіл власності й на усталення нігілізму та нігілістичного ставлення до інституцій, за лаштунками якого відбувалось упорядкування статків. Протягом багатьох років не здійснювалося глибинне демократичне виховання громадян. Натомість удосконалювалися специфічні політичні технології, що підривали віру в чинність демократичних інститутів, заперечували будь-які чесноти за представниками політичного класу в цілому. Розбещення нігілізмом досягло кульмінації в останніх виборчих кампаніях, виборах Президента і виборах до Верховної Ради. Хвиля охлократичного нігілізму поглинула значну кількість високофахових юристів, економістів, які зайшли до парламенту у складі різних фракцій. Суспільство, травмоване через прогресування пауперизму, почало дедалі більшою мірою жити в паралельній реальності, у світі утопії. Найвиразніше це виявилось в популярності серіалу «Слуга народу». Іронія історії полягає в тому, що «слуга народу» — це саркастичний мем доби розвиненого соціалізму, що позначав касту компартійних функціонерів, які безсоромно користувалися цілою низкою класових привілеїв (спеціальними санаторіями, спеціальними медичними закладами, спеціальними магазинами тощо) і водночас постійно торочили про всезагальну рівність. Сьогодні ми переживаємо певний етап такого процесу. Його символом став велосипед, на якому сидить ще кандидат у президенти України Володимир Зеленський з булавою в руці. Насправді ж відбувалася зміна одного олігархічного угруповання іншим. У створенні декоративної етикетки брала участь і електоральна соціологія, яка, по суті, підживлювала посттоталітарну авторитарну уяву. Ідеться про принцип довіри до симульованого артефакту єдності на підставі формальної суми думок. Насправді думки не можна просто підсумувати, адже існує таке явище, як плинність конфлікту між соціальними групами, яка засадничо не може бути зафіксована. Це мені нагадує Стару історію з роману Габрієля Гарсії Маркеса «Сто років самотності», де, зокрема, ідеться про те, як один фотограф хотів зробити фотографію Господа Бога, фотографуючи порожню кімнату. Так от, електоральна соціологія починає фотографувати порожню кімнату задля того, щоб вловити зміну в умонастроях. І замість старого вислову «Бог з нами» тепер звучить фраза «соціологія з нами», як зауважував П'єр Бурдьє.

Цю уяву стимулював і традиційний патерналізм. На такому фундаменті розвинулася особлива спекуляція, що стала провідною електоральною технологією. Адже головними цінностями виборців, у тому числі виборців нинішнього президента, виявилися люди, для яких ключовими поняттями є ресентимент, суміш заздрості, ненависті, агресії, «жадоби крові», політичної помсти, бажання побачити реальних та уявних кривдників у в'язниці. Скільки завгодно можна не сприймати Гонtareву, яка зробила більшість громадян утричі біднішими через курс долара, але я не виключаю, що колись їй поставлять пам'ятник за порятунок банківської системи України, радикальне зміцнення фінансового фундаменту майбутньої української демократії. Технологія електоральних переможців — це калейдоскоп численних псевдо, постійне перевдягання масок, торжество прозелітів хаосу і порожнечі. Ця технологія й досі вирує в публічному просторі, а тим часом виникає реальна загроза складної залаштункової гри й повернення старого правила аркану, коли за спинами громадян укладаються політичні угоди. Водночас триває криза сучасного парламентаризму як мандатної демократії. З горизонту парламентаризму зникли пленуми, пленарне обговорення, дискусії та утвердження не права більшості, а права меншості. Із девальвацією сучасних засад парламентаризму, яку певною мірою переживають і західні країни, виникає бовван авторитаризму, який зараз ширяє просторами України.

Отже, ми переживаємо кризу неусталеної державності і кризу парламентаризму, а отже, і кризу неусталеної демократії.

Євген Бистрицький:

Щойно йшлося про уяву та уявлену спільність, а наприкінці чомусь про різні думки. Тож є спільна уява чи ні?

Олег Білий:

Спільної уяви немає, є домінантна уява. Її не можна звести до електоральної статистики.

Поскоммуністичне суспільство, спадщина авторитарної особи утворює цю уяву. Мене здивував феномен, як його сьогодні означено, люмпенізації інтелігенції. Річ у тім, що люди з мого близького оточення, з мистецького середовища всі водночас перетворилися на виборців Зеленського. Тобто було проведено психосоціальний експеримент через демонстрацію серіалу «Слуга народу».

Тетяна Гардашук:

У мене коротка ремарка стосовно того, що говорив Олег Васильович Білий. Він наголосив відповідальність соціологів у створенні тої ситуації, яку ми наразі маємо. Мене особисто дуже вразила поява Зеленського на певних етапах соціологічних опитувань як медійного персонажа поруч з персонажами, вкоріненими в політиці вже досить тривалий час. Хоча було

таких медійних персонажів чимало, але в усіх соціологічних опитуваннях з'являвся саме Зеленський. Після президентських виборів повторилася та сама ситуація щодо парламентських виборів, коли раптом в соціологічних опитуваннях з'явилася партія «Слуга народу», наче вона існує, а втім реально ніякої партії не було (і зараз ми бачимо, що це не партія, це ніщо). І це поряд з тим, що в Міністерстві юстиції України зареєстровано 200 чи 250 партій. Але жодна з них, так чи так усталених в суспільному дискурсі, не з'являлася в соціологічних опитуваннях. Тобто електоратові постійно інкорпоровали у свідомість ту ідею, що якийсь політичний персонаж в особі Зеленського існує і що він на щось здатний, що існує якась партія, і люди, свідомо чи підсвідомо, мали на це реагувати. Тому я кажу власне про відповідальність соціологів. Якась частка соціологічного внеску в нинішню ситуацію є, на мою, стороннього спостерігача, думку.

Сергій Дембіцький:

Соціологічний коментар щодо опитування. У своєму дослідженні в листопаді 2018 року я запитував так само, за кого людина планує проголосувати, але ставив лише запитання і не наводив списків. Зеленський тоді отримав 10%, Порошенко — 5%, Тимошенко — 5%. Там інших персоналій дуже мало було. А 50% ще не визначилися. Тобто, звичайно, можна сказати, що люди вже були готові про Зеленського говорити, але не треба перебільшувати роль соціології у формуванні таких електоральних настроїв. Це перше. І друге. В березні 2019 року я мав розмову з людиною, дуже близькою особисто до Зеленського. І в нього було питання: яким соціологічним фірмам можна довіряти? Я тоді здивувався, бо люди, схоже, не розуміють, що відбувається, навіть не орієнтуються в соціологічних фірмах. У них така фобія була, що соціологи малюють рейтинги. Тоді я дивувався, що вони не розуміють, що відбувається. А зараз я вже не дивуюся, бо вони й досі не розуміють.

Олег Білий:

Я спробую дещо пояснити на одному прикладі. Ви знаєте, як працює балістична ракета? Треба, щоб була ракета і щоб був двигун, аби її запустити. Траєкторія її далі не змінюватиметься. Та головне — треба, щоб була ракета. Спершу треба, щоб прізвище з'явилося. У мене нема підстав не довіряти способам опитування і підрахункам.

Анатолій Єрмоленко:

По-перше, я хотів би спростувати тезу, що при нацизмі залишалася Ваймарська конституція. Були певні кодекси — кримінальні й т.ін., а конституція фактично перестала існувати. Це перше. І друге. Я із самого початку казав, що суспільство зі знанням про себе є іншим, ніж без цього знання. Це проста річ. Гіпотезу, яка полягає в тому, що соціологія — це певне знання про суспільство, ще треба дослідити, перевірити. Це тільки гіпотеза, що со-

ціологи фактично привели до влади того, кого привели. Дарендорф говорить, що хоча німецькі соціологи не створювали націонал-соціалістичну ідеологію, але вони утрамбовували шлях до неї.

Сергій Макеєв

До виправдання популізму

У мейнстрімі наукової літератури про політику та політиків 10-х років нашого століття все помітніше хвиля (не дев'ятий вал, ні) публікацій про популізм — таке моє враження не особливо зацікавленого спостерігача, не підкріплене ані підрахунками, ані свідченнями. Детально розбирають, що таке популізм, якими є особливості його як конкретної політичної практики, оскільки саме популізм став тим засобом, який з високою ймовірністю успіху веде до командних постів в ієрархіях влади різного рівня. Загальний настрій однозначний: в остаточному підсумку, гранично принципово, популізм якщо й органічний для якоїсь форми політиці, то це демократія. Суто за демократією є припустимою щира толерантність до популізму, який дозволено часом ляяти, не без того, але й визнавати природним елементом політичного порядку.

У визначеннях частенько посилаються на Ернесто Лакло, котрого англійська Вікіпедія називає «винахідником» постмарксистської політичної теорії¹. Після його смерті 2014 року дружина і співавтор Шанталь Муф видає нову книгу про лівий популізм². Про популізм як глобальне явище розмірковує Бенджамін Мофит³. На аналітичній платформі VoxUkraine Віталій Проценко виклав обкладинки й інших книг, в тому числі і щодо правого та щодо нового популізму, в серйозній статті про позитивні аспекти цього поняття та джерела підживлення відповідної практики в українських реаліях («Антологія популізму: дійсна причина народної любові та ефективна зброя проти українських популістів»).

Однак за межами власне наукових розробок, у публічній сфері склався помітний дисбаланс позитивного і негативного значень концепту. Коли говорять про популізм, то в традиційних та новітніх медіа переважно мають на гадці щось дешеве, неякісне; те, що підлягає якщо не викоріненню, то радикальній маргіналізації з огляду, головним чином, на його неприйнятність як різновиду політичної патології. У тій же семантиці популіст звертається до далеко не найкращого в людях, до їхніх найпростіших, нехай і нагальних потреб, а так вчиняти не годиться. Загалом, матеріалізацію демонів популізму, чи то доктрин, чи то зразків поведінки, байдуже чиї паси її провокують, подають як непроблематичний відгук на певну реальність. Такого роду пре-

¹ Laclau, E. (2005). *On Populist Reason*. London: Verso.

² Mouffe, Ch. (2018). *For a Left Populism*. London: Verso.

³ Moffitt B. (2016). *The Global Rise of Populism. Performance, Political Style, and Representation*. S.I.: Stanford University Press.

тензії до популізму (власне звинувачення на його адресу) грішать поверховістю і тривіальністю, хоча й агресивно претендують на репрезентацію відповідності. Мета і витоки такого спрощення та стигматизації приховані, ймовірно, у природній або ж обраній добровільно тенденційності, у властивій авторам мірі здатності розібратися в речах, по яких ковзає їхній погляд, і аргументовано висловитися. А з іншого боку, так само неправомірно прийняти популізм як універсальний код розуміння найсучасніших політичних тенденцій, очевидцями яких усі ми є: все ж таки національну соціально-політичну специфіку популізму слід відшукувати з усією доступною науковою ретельністю.

Хоч би в чому полягало виправдання популізму, воно неможливе без вказівки позиції / координат мовця чи спостерігача. У пропонованому повідомленні це координати соціологічного структуралізму, що означає от що: спостережуване описується і пояснюється властивостями та особливостями розрізень і конфігурацій (ансамблів) соціальних структур. При цьому йдеться про те, що інші схеми інтерпретації з властивими їм претензіями на те, щоб знати, точно і достеменно існують, але від них відволікаються. Через це заявлена позиція означає обмеження, спрощення й допущення, в чому дослідник віддає собі звіт, як і той, що створює наратив про відстежувану реальність. У структурній концептуальній перспективі домінантним розрізненням у популізмі виявляється конфліктний і для багатьох, у їхньому сприйнятті, жодними засобами не поновлюваний розкол на «панівний істеблішмент» і «безвладний народ».

Пропонована в цьому тексті неоригінальний теза полягає в тому, що не варто інтерпретувати електоральну і постелекторальну ситуацію 2019 року в Україні та її розвиток в найближчій часовій перспективі в рамках суто концептуальної схеми з фокусом на популізмі. Вона (схема) вторинна стосовно більш «сильної» і здатна її доповнювати, але аж ніяк не підмінити. В обґрунтування тези доречно, як видається, залучити широко відому і часто цитовану лекцію М. Вебера «Політика як покликання і професія». Далеко не про всякий твір вдається з'ясувати, чим його зумовлено, що спонукало лектора говорити саме про такі речі. Але в нашому випадку це можливо.

З початком Першої світової війни М. Вебер стає добровольцем. Але оскільки він (йому 50 років) не є міцним фізично, не в змозі довго йти пішки і не вміє їздити верхи, то його зараховано не власне до армії, а до резерву. В листах і висловлюваннях він безапеляційний: у цій війні Німеччина захищає своє право на життя. Під його керівництвом в Гейдельберзі та окрузі перебуває чотири десятки лікувально-санітарних установ, частину з яких він зорганізував особисто. Господарські справи, підтримання дисципліни персоналу та розв'язання міжособистісних конфліктів, відносини з військовою та цивільною адміністрацією — все на ньому. Деякі східні сучасники пізніше згадували, що вдома гостей він зустрічав у мундирі резервіста і не приховував мілітаристської налаштованості. Співчуваючи рідним і знайо-

мим з приводу втрат у сім'ях, не забував додавати, що немає нічого більш гідного для німця, ніж віддати життя, захищаючи вітчизну.

Коли рік по тому комісії резервних лазаретів було скасовано, М. Вебер подає прохання, і його задовольняють. Напевно, він відчував дискомфорт від того, що служить батьківщині не там і не тим, чим повинен служити інтелектуал-патріот. Політики, як відомо, М. Вебер не цурався, намагався створювати партію, брав участь у виборах. Тепер його аналітичні здібності та експертні знання мали бути спрямовані на відбір гідних обговорення та розв'язання проблем: що раціональніше робити за умов, що склалися, як завершувати війну, які з проблем є першорядними за своєю важливістю, якими можуть бути умови миру, який політичний устрій найкращий для Німеччини. Так-от М. Вебер мислить місію інтелектуала у війні: сприяти концентрації та збільшенню масштабу ціле-раціональних та ціннісно-раціональних дій. Його творчий доробок становлять три десятки статей у газетах, він пише аналітичні подання й надсилає їх до Міністерства закордонних справ, до офісів політичних партій.

У відповідь — мовчання, експертна думка М. Вебера нікого не цікавить. В одному з листів він констатує, що «окомір для можливого і корисного відсутній у всіх». Іншими словами, ті, хто перебувають при владі й ухвалюють рішення, являють собою кого завгодно, але тільки не політиків. І як такі є просто невігласами, не відрізняючи того, що важливо, від малоістотного, добре від поганого, що й неможливо без інтерналізованих моральних принципів та орієнтирів, які мали б слугувати хоч якоюсь гарантією ефективності у виборі способів досягнення суспільно значущих цілей. Структурне розрізнення між низькими професійними якостями можновладців і високими вимогами часу та обставин — все це вийшло на поверхню, стало видимим, відчутним. За Дюркгаймом — перетворилося на «річ». Але токсичну, руйнівну для того, що можна / належить вважати за спільне благо

М. Вебер, зрозуміло, шкодував і гнівався, але продовжував робити те, що вважав обов'язковим для себе — справу просвіти, напучував, залишаючись поборником раціоналізму в той час, коли війна руйнувала всі засади раціонального. Шанс полягав у тому, що не чиновники і не лідери партій, але молодь буде сприйнятливою до ідеалів та цінностей, до осмисленості й доцільності як передумов успішного політичної дії. Неможливість іншого стану справ він не бере до уваги, він не дозволяє собі, щоб розчарування геть у всьому взяло над ним гору. З доповідями він подорожує країною, у студентській аудиторії читає лекції, найвідомішими з яких є «Наука як покликання і професія» (листопад 1917 року) та «Політика як покликання і професія» (січень 1919 року). Остання лекція як за задумом, так і за виконанням є дво-якою: оригінальною (конструктивною) і разом з тим утопічною.

Своєрідність і непересічність полягають у тому, що у складно упорядкованому та розподіленому політичному ладі, яким і є демократія, політика стає заняттям тих, хто до неї схильний, хто опанував відповідні знання та

набув ефективні навички — став носієм певної компетенції, що дає змогу заробляти й утримувати себе і сім'ю. І, паралельно, лекція є нічим іншим, як натхненною утопією про раціонально налаштованого і здатного раціонально діяти на підставі загальнолюдських цінностей носія етики переконання та етики відповідальності, котрий примножує блага спільного і вільного користування: про ідеальний тип повноправного, автентичного популіста. Завдання дослідника, згідно з М. Вебером, — знаходити та описувати відхилення від ідеалу, емпіричні типи, допускаючи, однак, принципову можливість одиничного або відносно масового, нехай і неспішного, в кілька поколінь, втілення досконалого (або з незначними відхиленнями) взірця. Але й надія на молодь сприймається не інакше як вимушена і легка фантазія; це здавна є останнім притулком як романтиків, так і не в усьому зневірених позитивістів у їхніх передбаченнях еволюції соціально-політичного суцього. Втім, не за будь-якої доби: на рубежі нашої ери римляни відчували природну відразу до будь-яких форм звеличення або вихвалання молодості. (Втім, серед наших сучасників, ми знайдемо, безперечно, тих, хто вважатиме таку установку здоровою.)

Веберівська лекція передбачає також латентну конотацію, не розпізнану ні його слухачами, ні пізнішими інтерпретаторами. Вона стає явною при запитиванні: коли, власне, виникає гостра потреба в політиках, коли без них важко або неможливо обійтися? Відповідь класика соціології така: коли через війну деформовано структуру інститутів і її необхідно відновити, тобто в екстраординарній (надзвичайній) ситуації (а); коли потрібно сконструювати нову інституційну структуру, запровадити правила і норми соціально прийнятної поведінки, що відповідають вимогам спільного блага за певних, зазвичай непередбачуваних обставин (б). За межами таких періодів, часові рамки яких можуть варіювати в широких межах, потреба в політиках практично відпадає. Вони йдуть зі сцени самі або їх витісняють ті, хто бажає правити й панувати без особливої остороги на предмет цивілізованості та порядності.

Влада і сама по собі є надзвичайно привабливою і бажаною, так вже повелося, для певної категорії індивідів. Але, oprіч того, за певних обставин — у разі хисткої чи аномальної інституційної структури — вона стає криміногенним середовищем. Усім відомо про кримінальні переслідування посадових осіб, в тому числі вищих, що трапляються, десь частіше, десь рідше, де загодно, на всіх паралелях і меридіанах. І все тому, що у владі вельми поширені практики легально-незаконного збагачення. Причому остання формула аж ніяк не оксиморон, щодня доводиться читати і чути про ці захопиви й часом вкрай вигадливі заняття колишніх, рідше чинних, чиновників різних рангів із привласнення різноманітних ресурсів, а також про порушення кримінальних справ з цього приводу.

Певна нормативність таких злочинів і невгамовна пристрасть до збагачення мають і структурне пояснення. Коли склад і взаємне розташування соціальних інститутів є спотвореними, диспропорційними, то якщо не все, то

більшість місць / позицій у владі потенційно становлять місця промислу, і частина (точніше не встановити) осіб, що їх посідають, не є політиками, а є промисловиками. У таких місцях хіба що допитливий і надупереджений дослідник здатний виявити хоча б сліди етики переконання та етики відповідальності — тих самих, що мають бути, як переконував мюнхенських студентів сто років тому М. Вебер, вмонтовані в самі позиції та притаманні політикам.

Економічні, соціальні, інституційні, соціально-культурні підсумки 28 років новітньої української історії не дають жодного приводу підозрювати, ніби у нас були і є політики. Веберове розрізнення тих, хто перебуває при владі, тобто є присутнім у політиці, у просторі обговорення перспектив, що стосуються поліпшення умов спільного існування, і знаходження способів реалізації відповідних постанов, указів, законів (А), а з іншого боку, політиків у високому, ідеально-типовому, мабуть, сенсі (Б) — це розрізнення, що зберігає актуальність упродовж усієї історії незалежної України. Політик за покликанням і професією знає, що, як і в якій послідовності робити.

Усі пам'ятають зізнання в некомпетентності (політичному безсиллі) другого президента країни, не дослівно, але за змістом: «Так скажіть мені, нарешті, що треба побудувати, і я побудую». Інакше кажучи: не знаю, але вмію. Проте уявний веберівський політик неодмінно і знає, і вміє. Той, що перебуває при владі (не політик), робить найлегше з можливого; натомість політик володіє наукою і мистецтвом неможливого. Те, що зазвичай в медіа називають популізмом, — обіцянка простих рішень складних проблем, — не просто риторичний прийом у комунікації з тою чи тою аудиторією. Це ще й прагнення її ідентифікувати, переконатися в її присутності, мобілізувати її, заручитися підтримкою задля того, щоб залишатися в політиці без потреби бути політиком за професією і покликанням.

Висновок зі сказаного, можна вважати, один-єдиний: популізм *не першою чергою* причетний (і в тому, власне, полягає його виправдання) до електоральної та постелекторальної ситуації в Україні. Просто у вітчизняних широтах політиків як не було, так не знайшлося аж до сьогодні. От у чому і полягає головна незнищенна небезпека. Разом з тим радикальна заміна людей, що населяють владу, яка відбулася влітку 2019 року і спантеличила багатьох, якщо й несе із собою якісь ризики, то мінімальні. Переважно не для демократії — для громадян. Мінімальні — тому що різні категорії громадян адаптувалися до політичної некомпетентності верхів і більш-менш опанували навички ухилення від або парировання загроз, що звідти надходять. Однак без постраждалих, а також приречених на повільне винищування, як завжди, не обійдеться. Причому не обов'язково внаслідок чийогось злого наміру; просто так-от складається, й тут вже нічого не вдіяти. З не нашого досвіду відомо, що для того, щоб еволюція процесів і станів натрапила на позитивну модальність, досить одного справжнього політика; він либонь зуміє. Але ніхто не знає, як вивести або створити, нехай в одиничних екземплярах, таку-от рідкісну нині породу професіоналів.

Щодо такої здійсненності не варто, мабуть, і турбуватися: відчуття, ніби розпочалася якась нова епоха, стає дедалі більш нав'язливим. Антиутопія з літературного жанру загрожує швидко втілитися в дійсність. З уже не надто віддаленого політичного майбутнього проступили риси, що обіцяють замість колишніх інші вельми цікаві інтриги. Виглядають вони приблизно так: успішно започаткований перебіг подій призводить, нарешті, до технологічної сингулярності та трансгуманізму. Експоненціальне ускладнення сучасних суспільств взагалі виводить політику як професію за межі здатностей біологічного виду *homo sapiens*. І вона стає покликанням нової гібридної істоти — *homo sapiens*, оснащеного імплантованими гаджетами, які розширюють діапазон науковообґрунтованої та, потенційно, моральнісної поведінки, що має на меті, як проголошують, зростання масиву соціальних благ і полегшення доступу до них максимально великому числу людей.

Ці невтомні трудоволіки безперервно комунікують зі Штучним Інтелектом (ШІ), необхідні передумови для створення якого склалися в перші два десятиліття ХХІ століття. Вони виконують його інструкції, доповідають про стан середовища, про створені втручанням ефекти. На нього (на ШІ) тепер перекладено тягарі та гризоти прийняття значущих для геть усіх рішень та відповідальності за них. Але оскільки вертикаль влади, а також ті, хто, полюбляючи підкорятися й розпоряджатися, її окупували, нікуди не поділися, остільки поставатимуть колізії, підступні каверзи та неабиякі пристрасті навколо того, які дані вводити до ШІ, а які краще притримати.

Відповідальність за всі халепи та мороки проведення реформ, ініційованих ШІ, покладатимуться на нього ж. Задум, а не виконання, відтепер і назавжди є первісно гріховним. Провину можна визначати, широко дебатуєючи засоби покарання. А позаяк без ШІ вже не обійтися, покарання не має бути радикальним — так, задля остраху, в ім'я і під приводом справедливості. Так сором'язливо бажана і ретельно маскована за старих часів свобода від відповідальності перетворюватиметься на легітимний модус поведінки тих, хто належить до панівної верстви (не політиків). Потреба у виборах, а отже, і в тактиках комунікації з виборцями, схожих на популізм, із вагомим, але не до кінця зрозумілим, причин відпадає. Міф про політику як професію і покликання виводиться з наукового та медійного обороту як безпредметний. Статуси у просторі політики розподілятиме ШІ, але способи вплинути на його резолюції можна знайти. Слід лише відшукати порт підключення, інтригами, силою, підкупом домогтися доступу до нього та ввести потрібну інформацію.

Паралельно з біогаджетними істотами живуть і *homo sapiens*, які уникають щеплень гаджетами. Утверджуються нові нездоланні континентальні, регіональні, територіальні, соціальні поділи та жорсткі ієрархії. З утворюваним станом речей доводиться миритися, його доводиться приймати: дедалі пришвидшуваний технолого-цифровий прогрес хронічно загрожує й такого роду згубами.

Тішить, однак, те, що поколінню, до якого я належу, не доведеться бути очевидцем чудасій такого гатунку й такої якості — цієї втіленої антиутопії. Або ж, навпаки, розчаруватися через те, що нічого схожого не трапилося.

Євген Головаха:

Тож чи є популізм загрозою демократії?

Сергій Макеєв:

Це власне не загроза. Моя теза така: популізм не становить жодної загрози демократії — ні зараз, ані в майбутньому.

Обрання, наприклад, президентів Франції, США, а тепер ще й України чомусь безпосередньо пов'язують з популізмом. Чому? Я не знаю, чому, популізм не має до цього ніякого стосунку. Популізм як пояснювальна схема незадовільний для опису конкретних випадків в Україні. У наш контекст популізм не вписується.

Вахтанг Кебуладзе

«Додати Аристотеля до Платона»

Насамперед хотілось би прокоментувати саму назву нашого круглого столу «Шанси та ризики для демократії в Україні після виборів 2019 року». Демократія сама для себе є найбільший ризик і найбільший шанс.

Зранку, читаючи новини, я натрапив на слова депутатки Верховної Ради від партії «Слуга народу»: «Мені здається, що у нас в Україні настільки сильна свобода слова, що її пора б уже приглушити. З повагою до інституту президентства слід фільтрувати свою мову». Зміст і стилістику цього вислову коментувати зайве.

У восьмій книзі діалогу «Politeia» Платон пише про перехід від демократії до тиранії. Читаючи, з жахом відчуваєш актуальність цього. Демократія, деградує до охлократії, ризикує перетворитися на тиранію. Історія дає нам приклади демократично обраних тиранів. Дивлячись крізь таку інтелектуальну оптику на те, що відбулося в Україні цього року, я аж ніяк не згодний із пропозицією називати це «електоральним Майданом». Український Майдан — це спільна справа вільних і відповідальних людей, натомість вибори цього року варто було б назвати електоральною охлократією.

Ще в минулому році я зрозумів, що вперше на цих виборах буде протистояння не прозахідної України і проросійської України, не україномовної і російськомовної України, а України тих, хто за ці п'ять років відчув себе неуспішним, і тих, хто відчув себе успішним, хоча вони, може, й не були успішними в загальному сенсі цього слова. Адже є різні виміри успіху, й не конче має йтися про фінансовий успіх. Окрім того, бути успішним і відчувати себе успішним — це різні речі. Тож я усвідомив, що ті, хто відчув себе неуспішним,

голосуватимуть за будь-яких умов проти попередньої влади. За кого? Хто буде оцей X? Тоді вважалося, що Тимошенко. Потім вигулькнув Зеленський. Хтось вважав, що це може бути Вакарчук, хоча це були доволі примарні очікування. Сталося, як сталося, і, як завжди, не так, як гадалося. Але в кожному разі поділ суспільства відбувся здебільшого за дуже простим принципом: суспільство розділилося на тих, хто відчув себе «лузером», і тих, хто відчув, що може в цій країні бути успішним. Останніх виявилось менше. Але за часів реформ це логічно. Це і є підтвердженням того, що реформи все ж таки почалися. Адже, коли на тлі війни відбуваються реформи, то ясно, що багатом громадянам стає непереливки. Це складна ситуація. Тому лунали суперечливі звинувачення попередньої влади: з одного боку, мовляв, не йдуть реформи, а з іншого боку, реформи почались і навіть реформ забагато. Візьмемо навіть наше середовище, науково-академічне. Оті реформи, дурнуваті багато в чому, неправильні, а в чомусь і добрі, які почалися в царині науки та освіти. Ми їх критикуємо, ми через них потерпаємо. Але цей шлях із помилками, блуканнями манівцями й поверненнями ми маємо пройти самі. А це дуже некомфортно.

І так відбувалося в усіх верствах населення. Тому серед тих, хто прийшов голосувати, більше було тих, хто відчув себе «лузером». Натомість менше було тих, хто відчув, що в цій країні можна жити і що в неї є майбутнє. А це і є пастка швидких реформ. Тобто це, зрештою, доволі логічна ситуація. І тут, згідно з Платоном, існує ризик того, що суспільство через демократію, де найвищою цінністю є цінність свободи, через охлократію, де вже свобода нівелюється і для переважної більшості людей свобода є порожнім словом, переходить до тиранії, де найголовніша цінність — це влада. Це жорстка влада, яка обіцяє розв'язати всі проблеми. І переважна більшість людей готові відмовитись від свободи заради тієї влади, яка розв'язує всі проблеми. Але Платон не враховував дещо. Отут, мені здається, помилка Платона як мислителя, який хоча й не був апологетом тоталітаризму в прямому сенсі слова, але спровокував багато тоталітаризмів. Він не врахував дуже важливий елемент демократичного суспільства, який помічає Аристотель. Ідеться про чесноти. Для демократії замало свободи. Дуже важливий дискурс чеснот і цінностей. Адже не випадково ми назвали Майдан Революцією Гідності. Не можна редукувати Майдан до інтересів і розглядати його лише як виступ за краще життя або до ресентименту і жаги помсти, мовляв, головною була вимога посадити Януковича та членів його злочинної зграї. Майдан також аж ніяк не був лише виступом за створення на правду української держави, вільної від руйнівного впливу російської імперії. Дуже важливим елементом дискурсу Майдану було відчуття власної гідності. Люди виходили не тому, що вони погано жили і, до речі, всі соціологи можуть підтвердити, що Майдани відбуваються не тоді, коли відчувається економічний занепад. Навпаки, люди виходять не заради того, щоб краще жити, люди виходять, бо відчувають, що їхня гідність під загрозою. Таким був

перший Майдан, коли вийшли проти Януковича, тому що були сфальсифіковані вибори. Таким був Євромайдан, коли народ обурився тим, що одна людина чи група людей свавільно порушила суспільний консенсус щодо євроінтеграції. Потім було обурення злочинними діями силовиків. Тобто якщо додати до цього ще оцей вимір чеснот, тобто додати до Платона ще трохи Аристотеля, то, може, ми й знайдемо вихід з цієї ситуації, може, ми знайдемо той інструментарій, який дасть нам змогу зрозуміти, що нам робити далі.

Адже не можна сказати, що дискурс свободи та гідності взагалі втратив сенс у нашому суспільстві. І я не погоджуюся з тими, хто спирається на результати виборів як на репрезентативне соціологічне дослідження, поділяючи суспільство на 25 відсотків тих, хто залишився вірним цим цінностям, і 75 відсотків байдужих до них.

Не можна сприймати результати виборів як результати репрезентативного соціологічного дослідження, хоча й вибірка була максимально великою. Першою чергою тому, що зрештою перед громадянами стояло лише одне питання і доволі жорстко сформульоване — або/або. Або попередня влада, або якась нова, і нове втілюється в образ Зеленського і партії «Слуга народу». І тому відповідь на цих виборах (тут я сам підважую власну тезу про електоральну охлократію) аж ніяк не змальовує якусь об'єктивну картину щодо тих, хто проголосував. У виборців, про що неодноразово йшлося, були геть різні мотиви, хоча електоральне ядро, котре підтримало переможців, утворили саме ті люди, які відчували себе упослідженими й готові були відмовитися і від гідності, і від відповідальності, і від свободи заради того, аби прийшов будь-хто і порозв'язував усі проблеми, той, хто реалізує той самий ресентимент стосовно попередньої влади. Зрештою вони були проти всієї попередньої політичної еліти. Але там були й інші настрої. І нашим завданням є зрозуміти ці настрої. Чи залишився там дискурс свободи, дискурс цінностей вільного світу, дискурс гідності? Позитивні відповіді на ці питання дає нашій демократії шанс не перетворитися на тиранію.

Сергій Штена:

Ми проводили соціологічне дослідження електорату й побачили, по-перше, що в електораті Зеленського більше жінок, по-друге, якщо порівняти з електоратами Порошенка, Тимошенко чи Ющенка, більше молоді, ніж людей похилого віку. І нашим завданням було з'ясувати, чого ці люди хочуть. І от кілька речей, які варто обдумати. Для більшості населення України немає війни, війна є переважно на Сході, й чим далі від Сходу, чим ближче до Заходу, тим далі від війни. Тому що життя більшості людей відбувається у їхніх містечках. Конкретні проблеми, які властиві цьому містечку, от чим керуються ці люди. Вони й уособлюють оту громадську думку, яка наразі панує. І ще: люди не стільки переймаються проблемами, які постають перед ними зараз, скільки тим, що очікує їх у майбутньому. Принаймні в найближчому майбутньому.

Віктор Степаненко

Демократія в Україні: шанси чи ризики? Замість післямови

Багато з питань, звернених до учасників нашого круглого столу, наразі вже порушено та обговорено. Я ж спробую актуалізувати деякі вже згадувані, а також залучити нові аспекти міркувань про демократію як історичний політичний режим та цінності, а також про особливості розвитку демократії після виборів 2019 року в Україні. Ризики та шанси, як на мене, — дійсно вдала оптична перспектива погляду на демократію, адже це підкреслює відкритість і нелінійний характер демократичного розвитку. Підхід до демократії як політичного режиму і суспільного устрою, що є відкритими до внутрішніх та зовнішніх ризиків, є універсальним для будь-яких демократій, зокрема тих, що вважаються усталеними, розвиненими, або, як їх методологічно коректно називають, «консолідованими». Адже навіть такі демократії постійно потребують системних інституційних та рутинних суспільних зусиль для подальшого їх відтворення та функціонування. Ця активність з відтворення та подальшого розвитку демократичних інститутів, відповідних правил та цінностей — своєрідного етосу демократії — відбувається у таких царинах, як виховання та освіта, медіа, діяльність громадських організацій та об'єднань, громадянська активність та участь. Відкритість процесу відтворення демократії полягає в тому, що, залишаючись незмінною у своїх базових цінностях та правилах (як-от, скажімо, вільні, чесні та конкурентні вибори та верховенство права), сучасна демократія також трансформується, залучаючи в суспільні уявлення такі неklasичні або радше непритаманні історичній демократії смисли, як інклюзивність, деліберативність, безпека, якість життя, соціально-економічна рівність і навіть економічний добробут.

Універсальна проблема відкритості демократії як суспільно-політичної системи, її ризиків та нелінійності демократичного процесу є значно актуальнішою (коли не гострішою) для неконсолідованих станів демократії, таких як в Україні. Для неконсолідованої («фасадної», гібридної, електоральної тощо) демократії доволі характерною є суперечливість та непослідовність політичного процесу та неусталеність демократичних інститутів. Така непослідовність, характерна і для політичного процесу в Україні, охоплює коливання між активною демократизацією, як у періоди Майданів 2004 і 2013 років, і дедемократизацією, як у період 2010—2013-го. І хоча такі політичні коливання у масштабній історичній перспективі є типовими для формування багатьох демократій, як це показує у своїй порівняльній історичній методології Чарльз Тилі, сучасники можуть переживати згортання свобод або деформації демократії як актуальні ризики та небезпеки «тут і зараз» для себе і своїх суспільств.

Президентські й парламентські вибори 2019 року, які завершилися перемогою В. Зеленського та його партії «Слуга народу», позначили перехід до нової політичної реальності. Остання характеризується безпрецедентним в

історії новітньої України висококонцентрованим контролем над державною владою в усіх її гілках, а також — великою мірою — над конституційними та законодавчими процесами з боку однієї політичної сили. Ця ситуація переконливо демонструє вже на сучасному українському прикладі внутрішні ризики демократії, адже така висока концентрація влади є результатом цілком демократичних і конкурентних виборів. Утім, концентрація влади, коли це базується на чесних результатах демократичних виборів, широкому суспільному консенсусі щодо головних принципів державної політики і за наявності дієвих інституційних механізмів балансів та противаг, — сама по собі не є деформацією. Ба більше, це відкриває нові можливості — наприклад, для проведення багатьох непопулярних, але необхідних реформ у країні. Однак за умов нестійких інститутів така владна конфігурація у переважно патерналістському суспільстві несе загрози та ризики для самої все ще крихкої неконсолідованої демократії в сенсі можливої перспективи посилення авторитарних тенденцій. Зокрема це стосується зниження дієвості і без того слабкої системи балансів, стримувань та противаг різних влад, зокрема коли йдеться про такі інститути, як політична парламентська опозиція, незалежна судова система, дієві та відповідальні медіа.

Ці ризики значно підвищуються на тлі неусталеності демократичних традицій, низької якості та ефективності демократичних інститутів в Україні, а також в обставинах зовнішньої агресії з боку Росії та збройного конфлікту, що досі тривають. Чинник війни з усіма її аспектами, включно з травматичними соціально-психологічними наслідками та політичними проблемами досягнення миру на Донбасі, означає додаткові, доволі актуальні й, на жаль, тривалі ризики для суспільного порядку в країні та перспектив її демократичного розвитку.

Варто також наголосити, що завершення періоду 2014–2018 років не позначилось і поліпшенням громадської думки щодо стану та розвитку демократії в країні. Понад те, в ситуації сталого незадоволення якістю наявних інститутів у все ще переважно патерналістському суспільстві залишаються невгамованими спокуси авторитарних сподівань та очікувань щодо «сильної руки»: так, у 2018 році дві третини респондентів тією чи іншою мірою погоджувались із твердженням, що *«для нормального розвитку країни потрібна „сильна рука“, а не розмови про демократію»*⁴.

Виникає питання — чи є в українського суспільства взагалі запит на демократію як суспільне благо та політичний устрій? І коли так — чи є цей запит сталим? Загалом можна ствердно відповісти на ці принципові питання. Підтвердженням цього є не лише практики двох вітчизняних Майданів, серед головних мотивів яких була не лише боротьба за свободу та захист свого

⁴ Тут і далі наведено результати моніторингових опитувань «Українське суспільство» Інституту соціології НАН України відповідних років. Опитування — загальнонаціональне, репрезентативне, вибірка — 1800 респондентів (від 18 років), з 2014 року — за винятком неконтрольованих територій Донецької та Луганської областей та АР Крим.

вільного вибору, а й традиції козацьких вольностей, Магдебурзьке право від Львова до Глухова, самоврядність громад, віковична боротьба за державну незалежність та інші історично формовані демократичні практики українського народу. Водночас не варто недооцінювати інституційні, культурні, ментальні та навіть демографічні наслідки тривалішого і жорсткішого, аніж у країн Центральної Європи, комуністичного антидемократичного режиму в Україні й, відповідно, наслідки потужнішої комуністичної індоктринації та соціалізації принаймні трьох поколінь українського суспільства. Патерналізм, брак суспільної та особистої відповідальності, низька правова та нерозвинена політична культура, зневага до законів, корупція — ці та інші деформації українського суспільства та вітчизняного політичного процесу великою мірою є також проявами інституційного комуністичного спадку.

Ставлення українського суспільства до демократії є також амбівалентним, роздвоєним між переважним визнанням демократії як нормативного та бажаного політичного ідеалу і низькою оцінкою її стану та реальних політичних практик у країні. З одного боку, переконлива більшість (дві третини) українських громадян у 2016–2017 роках погоджувалися з тим, що *«демократія забезпечує людині найбільші можливості для індивідуального політичного вибору, порівняно з іншими режимами»*. З іншого боку, більш як половина респондентів були незадоволені її розвитком у 2016 і 2018 роках, а частка тією чи іншою мірою задоволених не перевищує 20%. З одного боку, маємо досвід антиавторитарних рухів та Майданів, потужний сплеск громадянської активності, волонтерства та патріотизму після Євромайдану й під час війни на Донбасі, з іншого — масові прояви політичного патерналізму, безвідповідальності та суспільного інфантилізму, зокрема під час виборчих кампаній.

Основний, хоча можливо і дещо тривіальний, висновок щодо головних ризиків демократії в Україні полягає, на мою думку, в тому, що демократія може бути поступово дискредитована низькою якістю та неефективністю її інститутів. Вона може бути також дискредитована циклічним політичним процесом, що насправді не долає численних пасток інституційного репродукування гібридного політичного режиму та перебування суспільства у так званій «екстрактивній» моделі розвитку. Остання характеризується непрозорими, переважно неформальними правилами монополістичного політичного й економічного контролю та корупційно деформованим розподілом суспільних благ бюрократичними елітами та олігархічними кланами, що дає змогу їм зберігати монополію на політичну владу та ренту, не вдаючись до відвертого авторитаризму.

І на завершення. Демократичні інститути (у соціологічному розумінні їх як не лише організаційних структур, а радше як правил та норм) можуть формуватися і бути сталими, а демократія — ефективною та консолідованою за умов розвитку демократичної культури для переважної більшості громадян, зокрема їхньої активності, відповідальності та критичного мислення. Я

наведу лише один приклад з наших досліджень. Більш як половина респондентів, опитаних 2018 року, відмовляються визнавати та простежувати свою власну відповідальність за вибір Президента і народних депутатів. Це — симптом не лише безвідповідальності та низької політичної культури суспільства, а й браку розвитку інституційної та суспільної пам'яті. Утім, очевидно, що саме цей шлях важкого навчання, зокрема через особистий досвід переживання всіх суспільно-політичних та соціально-економічних наслідків безвідповідальності та політичного популізму, і є тим необхідним важким, але корисним уроком, який допоможе здолати дурну звичку ходіння по колу і пришвидшить демократичне дорослішання нашого суспільства.

Білий, Олег (модератор) — провідний науковий співробітник відділу філософії культури, етики і естетики Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, доктор філософських наук.

Степаненко, Віктор — доктор соціологічних наук, Ph.D. Манчестерського університету (Велика Британія), головний науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України, головний редактор журналу «Соціологія: ТММ».

Бекешкіна, Ірина — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України, директор Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва.

Головаха, Євген — доктор філософських наук, член-кореспондент НАН України, заступник директора з наукової роботи Інституту соціології НАН України.

Дембіцький, Сергій — доктор соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу методології та методів соціології Інституту соціології НАН України.

Єрмоленко, Анатолій — член-кореспондент НАН України, професор, доктор філософських наук, директор Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, головний редактор журналу «Філософська думка».

Кебуладзе, Вахтанг — доктор філософських наук, професор кафедри теоретичної і практичної філософії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Макеєв, Сергій — доктор соціологічних наук, завідувач відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України.

Пролєєв, Сергій — доктор філософських наук, професор, завідувач відділу філософії культури, етики та естетики Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.
